

ԱՐՁԱԳԱՆԻՔ

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԶԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԳՈՒՐՍ ԵՒ ԳԱԼԻՍ ԿԻՐՈՍԿԵ ՕՐԵՐԸ

Տարեկան բաժանորդագրիսն է հիշի ըսելի: Բաժանորդագրութիւնն ընդունվում է «ԱՐՁԱԳԱՆԻՔ» խմբագրատանը և Կենտրոնական Գրադատականոցում: Ստարաքաղաքացիք դիմում են՝ Тифлисъ. Редакция „Арцаганкъ“.

Առանձին համարները 10 Կ.

Յայտարարութիւնների բաւին 2 Կ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ներքին ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ: Ս. Պատրիարքի Հրաժարականը: Ներս. դպրոցի տեսչի Հրաժարութիւնը: Կաթողիկոսական ընտրութեան մասին: Գիւղատնտեսութիւն: Ղազախ—Շամշադնի գաւառի առաջադիւթիւնները: Արարատ ամսագրի նոր խմբագիրը: Վարժարան: Նրկու նորատիպ մատեաններ: «Ազգաբնակչական շարժումները»: Հացիկ դիւղը: Նրկաթուղու գնացքը: Հրէաները:—ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ: Լեռն ա. թագաւորի սուրբ:—ՖԵԼԻՍՏՆ: Իրմա է որ Հրէայք քրիստոնէից արեւն են գործածում:—ԸՆԴԴԻՄԱԽՈՍՈՒԹԻՒՆ: Պ. Պ. Սեմենեանցին:—ՋԱՆՈՋԱՆ ԼՔԻՐԵՐ:—ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հեռագիրը հաղորդում է, որ Ներսէս պատրիարքը, Ազգային ժողովի աղմկալի նիստից յետոյ, Հրաժարական է տուել:

Հրաժարականի շարժառիթները դեռ ևս յայտնի չեն. յայտնի է միայն, որ Ազգային ժողովի մեծամասնութիւնը, գաղտնի խորհրդականներին շնորհիւ, թշնամական դիրք էր բռնած դէպի սրբազան պատրիարքը, յայտնի է, որ այդ ժողովը առաջին անգամը չէ, որ զոհում է իւր պատրիարքին, որ նոյն իսկ Խրիմեանի պէս Համեստաբարոյ և անբիծ մարդը ոսկիների շնորհիւ ստիպուեցաւ իջնել իւր գահից. այժ, շատ բան է յայտնի. բայց մենք՝ դեռ ևս կ'սպասենք մանրամասնութիւնների:

Ինչ էլ որ լինի, Ներսէս պատրիարքը մեզ համար պատմական անձնաւորութիւն է և եթէ՝ ազգային ժողովի դրամաճարաւ երեցփոխաններից ոմանք կարողացել են իրանց պաշտօնակիցներից շատերին իրանց կողմը ձգելով զոհել նորան Հէնց այն միջոցին, երբ ազգը զբաղուած է Կաթողիկոսական խնդրով, այդ դեռ ևս չի նշանակում, թէ նոքա Ներսէսի հռչակից մի խոշոր ակն

պակասացնել կը կարողանան: Ահա այստեղ անգոր են Ներսէսի հակառակորդները:

*
* *

Մշակ լրագրի թղթակիցը պ. Հայկակը նկարագրում է Ազգային ժողովի այն նիստը, որից յետոյ պատրիարքը Հրաժարական է ուղարկել: Որքան և սառնասիրտ լինի մարդ, կարգալով այդ տողերը, որոնք, ինչպէս երևում է, դեռ ևս թույլ կերպով են պատկերացնում մեզ իրողութիւնները, սարսափ է զգում, թէ ովքեր են այդ «Երեցփոխանք Ազգիս Հայոց» գոռացող ուրուականները: Յաւալի և շատ ցաւալի է տեսնել, որ պատրիարք սըրբազանը գոնէ, անկարող է չլինում այդպիսի դիպուածներնեղում վայելուչ վսեմութիւն և անձնագոյուլութիւն ունենալ, բայց միևնոյն ժամանակ եթէ կարողանանք գիտենալ, թէ ովքեր են այդ Մարդու դէմ ոտ բարձրացնողները, նորա վերայ մատ թափուողները ու կուրծքը ծեծելով բռնացողները, կը զարմանանք ապաքէն թէ ինչպէս է կարողացել Նա այդ ամբողջ հետ մինչև օրս գործ կատարել:

*
* *

Հաստատ աղբիւրներից տեղեկանում ենք, որ պ. Ղամբարեանցը անպայման հրաժարվում է Ներսիսեան ուսումնարանի տեսչական պաշտօնն ընդունելուց, չը նայելով հոգաբարձութեան յամառ թախանձանքներին:

*
* *

Արարատի յուլիսի տետրակում (երես 329) խմբագրութիւնը պ. Ն. Տ. Ղ. յօդուածին պատասխանելով, իմիջի այլոց մեղադրում է պ. յօդուածագրին, որ նա Արարատի խօսքերը ճշդութեամբ չէ դուրս բերել և մասնաւոր գաղափարը ընդհանրացրել է: Այժմ պ. Ն. Տ. Ղ. խնդրում է մեզ տպել հետևեալ բացատրութիւնը:

«Արձագանք» 29 Համարում խոսելով Էջմիածնի պարտականությունների մասին կաթողիկոսի ընտրությունների մասին, ի հարկէ, սպասում էինք, որ Արարատը մի օրէն բացատրութիւն կը տայ մեր ասածներին. բայց մենք ամենեւին չէինք կարծում, թէ նա մեզ կը մեղադրի գաղափարները կամաւ խառնաշփոթելում և Արարատի ասածները չեղաշրջելում, մանաւանդ որ այն կտորը, որ մեզ առիթ տուց զրեւ չեղեալ յօդուածը, ամբողջապէս դուրս էինք բերել «Արձագանք» միջնոցն Համարում: Արարատը մեղադրում է մեզ, որ մենք ուրիշն ենք և արդէն կ'աւելնանք ինքեզ և նախադասութիւնը փոխել ենք՝ ազգին էլ կ'արդէն թեքում հաւատով թեքում մեզ նախադասութեան: Բայց այդ փոփոխութիւնն (գուցէ ակամայից) անելով, մենք ոչ թէ նպատակ ենք ունեցել չեղաշրջել Արարատի խօսքերը, այլ ընդհակառակն նորան աւելի նշանակութիւն ենք տուել: Մենք կարծել ենք, որ ուրիշները Արարատը գործ է ածում ընդհանուր մտքով և ոչ թէ իւր ասածները աւելի սահմանափակ, կուտնաւորում ենք, որ եթէ այսպէս ըմբռնէինք Արարատի խօսքերը, մենք գուցէ նորան ամենեւին նշանակութիւն էլ չ'տայինք. և թէ մենք գիտենայինք, որ Արարատին ընդհանուրութեան արամադրութեան արտայայտութիւնը չէ խօսացնողը, և թէ գիտենայինք, թէ նա ակնարկում է մի քանի ամենայն խնդրի վերայ կըքոտ և անձնական տեսակէտից նաչող Փափաղեանների, Թիւրքիստանների վերայ, մենք ի հարկէ նորան նշանակութիւն չէինք տալ: Բայց և այնպէս հետեւելով Արարատի ցանկութեանը, մենք էլ մեր կողմից չենք կամենում նորիւնորոյ խօսիլ այն նիւթի վերայ. արեւ ենք գտնել, որ Արարատը խոստանում է՝ «Պօլսթէնիայի Հատուածութիւնից չեմք եղած ընտրութիւնների մանրամասնութիւնները իբրեւ բանասիրական յօդուած» հետզհետէ հրատարակել. «Էջմիածնի Արեւի» վերնագրով: Չենք կամենում ասել, որ նա, Արարատը, ընթերցող Հատարակութեանը մեծ ծառայութիւն կանի, որովհետեւ ասելու կարոտութիւն չը կայ: Ժամանակ է, որ ընթերցողը ճիշդ գաղափար ունենայ մեր վերջին կաթողիկոսների գործունէութեան վերաբերութեամբ, գործունէութիւն, որ Ժողովրդի, մեծամասնութեան, ազգի Համար մեծ մասամբ ծածկուած է մի տեսակ կախարդական քողով:»

* *

Յայտնի է, որ մօտ ժամանակներս Կովկասի գիւղատնտեսական ընկերութիւնը, կամենալով իմօտոյ ծանօթացնել Թիֆլիսի շրջակայ գիւղացիներին գիւղատնտեսական գործիքներին, մանաւանդ Աւրապական նոր ձեւ արօրներին և գութաններին, քաղաքի մօտակայ արուստըններում մի քանի գիւղատնտեսական փորձեր արեց: Բայց մինչդեռ Թիֆլիսի նահանգի գաղափար գիւղերից հրաւիրուած ներկայացուցիչները նոր և այն էլ արտաքին ներգործութեան շնորհիւ ըսկոտ են երկրորդ Հաշեացի ձգել Աւրապական գիւղատնտեսական գործիքների վերայ, հայ գիւղացիք Նրեանի նահանգում վաղուց արդէն իրանց բնածիր ընդունակութեամբ ըմբռնել են Աւրապական գործիքների մեծամեծ չարմարութիւնները գիւղատնտեսութեան մէջ, և ահա քանի տարի է, որ Արարատեան գաղտնալարը, մանաւանդ Էջմիածնացի գաղափար, հին նահապետական չութիւն և գութանի փոխանակ հերկում է թեթեւ Աւրապական արօրներով և չարմարաչէն գութաններով: Շատ ուրախալի է մանաւանդ նր-

կատել, որ Ժողովրդի բնական ձգտանք և պահանջին բաւականութիւն տալու Համար գործունէութեան կենդանի ընտրում են այդպիսի նահանգներ և անձամբ անմիջապէս ջանք են աւելում թէ աւելի և աւելի տարածել նոր երկրագործական գործիքներ և թէ այդ գործիքները սարքել, դրաց գործածութեան հետ ծանօթացնել նոր գիւղացիներին, նորոգել և կարելու էլ հինը և կտրածը, միջնորդ լինել, նոր և գաղափարում մուտք չ'գտած գործիքներ ձեռք բերելու:

Մենք մեծ բաւականութեամբ կարգացինք մանաւանդապէս Նահանգեանից Հրատարակած առաջին տետրակը երկրագործական գործիքներին վերաբերեալ. «ցուցակ ուսումնական անգլիական և այլ ազգերի գիւղատնտեսական մեքենաների»: Նահանգեանը երկու տարի շարունակ անդամակցելով Համառուսական գիւղատնտեսական մեքենաների և գործիքների մասնագիտովին, ինչպէս ինքն է վկայում, գլխաւորապէս ուշադրութիւն է դարձրել, թէ որ մեքենաները և գործիքները աւելի չարմարութեամբ կարել է գործածել մեր երկրում: Այժմ վերադառնալով Նահանգեանից Հայտարարութեան «սրահները» փոխանակ բացել է «նորոգչարձիթահան» և միջնոցն ժամանակ գործակալութիւն, որի միջնորդութեամբ ցանկացողները կարող են ձեռք բերել և ծանօթանալ իրանց ուղած մեքենաներին: «Այլ և յանձնեմ առնում սարքի գցել, սովորացնել նոցա բանեցնելու կերպը, կրկին նորոգել ամեն տեսակ կտրածները կամ կտրած մասի փոխարէն բերել տալ նորը», ասում է պ. Նահանգեանը: Մենք վստահ ենք, որ Նրեանի նահանգի բնակիչները մեծ օգուտ կը քաղեն պ. Նահանգեանի պատրաստակարարութիւնից և մի քանի տարուց չեմք բնական հարստութիւններով ճոխ Արարատեան գաղափար, Նրախայ Հովիտը և Նրեանեան բարձրալանդապետութեան հարուստ տափերը կը մշակուին աւելի չարմարաւոր գործիքներով և առատապէս կը վարձադրեն թէ մշակողներին և թէ հարեան նահանգներին: Յոյս ունենք, մինչև անդամ, որ պ. Նահանգեանի օրինակը հետեւողներ կ'ունենայ և գիւղատնտեսական ուսումնարաններում տալորդ հայ երիտասարդները, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, ոչ միայն իրանք մասնաւորապէս կը գործադրեն իրանց արհեստը, այլ և իրանց ներկայութեամբ կը ջանան բարձրացնել իրանց Համագիւղացիների և Համաքաղաքացիների հատկացողութեան մակերեւոյթը, նահապետական ծանր գործիքների տեղ տալով նոցա օգուտ քաղել գիտութեան արդիւնքներին:

* *

Ղազար—Շամշադինի գաղափար վաղուց յայտնի է որպէս ամենախառնողի աւագանիների կաշարան: Չնայելով վարչութեան ջանքերին՝ ներկայումս էլ այդտեղ առատապէս են մի քանի աւագանիներ խմբեր: Ինչպէս մեզ հայտնի է, այդ խմբերից մինը, և ամենապատկառելի գործում է անբացատրելի Համարձակութեամբ: Խմբի գլխաւորի տնտես է Փանդր-Վերդի. նա իւր ձեռքի տակ ունի 17-ից աւելի քաղաքացիներ, մարդ քիչ է պահում. դուռն է նոցա, որոնք իւր պատուէրը չեն կատարում. իսկ նորա պատուէրն է՝ պարբերաբար փող պահանջել այն կամ այն գիւղացուց, որպէս ասուք. իւր ընտանիքի և սրբոց Համար կտորներ տանել տալ, հաւանած ձին գոմից քաշել և այլն: Ամառը աւագանիապետը գործում է տարերում, զով և մաքուր օդի մէջ, իսկ ձմեռը իջնում է դաշտը՝ և պատուաւարան է գտնում Կուր գետի մօտ կամ խիտ անտառներում և մացառուտներում. թրքական գիւղերն է

երկիւղի կամ շահի ակնկալութեամբ տեղաց են անում նորա խաճ կամ գողացած ապրանքը:

Մօտերումս, ինչպէս պատմում են, թանդըր—Վերդին Հետեւալ վեհանձն յաւիշտապետութիւնն է կատարում: Թաթուլ գիւղի բնակիչներէն մինը մի ընտիր ձի է ունենում մի քանի Հարելի րուբլի արժողութեամբ: Զիւս գովառանքը Հասնում է աւաղակապետի տկանքը և նա մէռում է տիրանալ ձիուն: Վճռելն ու կատարելը մէկ է լինում: Երեսուսարդ գիւղացին մի քանի Հարելի գլուխ տաւար առաջն արած և իւր նոյն ձին հօտած, տանում է դէպի Ալէքսանդրօպօլ վաճառելու: Ճանապարհին թանդըր—Վերդին իւր խումբով նորա առաջը կտրում է, որ ձին իւր ձիու Հետ փոխի: Ոչինչ փոխարինութիւն չի քնդառնվում և մեր Հայը ստիպուած է լինում իւր ձիուց իջնել և աւաղակի ձին Հիծնել, իսկ իրանը նորան տալ: Այս գիշորութեան շնորհիւ միայն նա կարողանում է ազատել իւր մնացած ապրանքը:

*
* *

«Արաքատ» ամսագրի խմբագրութիւնը, ինչպէս կարգում ենք նոյն ամսագրում, յանձնուած է Յուսիկ վարդապետին: Արաքատի 7-րդ Համարը շատ լաւ է խմբագրած: Երիտասարդ Հ. խմբագիրը եթէ նոյն ջանքով տանի իւր գործը, մենք վստահ ենք, «Արաքատ» ամսագիրը կարող է, բացի Հոգեւորականներից, և շատ աշխարհական ընթերցողներ վաստակել: Առհասարակ այդ ամսագիրը մեծ գեր ունի կատարելու, եթէ կամենայ դէպի ինքն գրաւել Գեորգեան ճեմարանում գործող երիտասարդների գրիչները ևս:

*
* *

Լսում ենք, որ «Վարժարանի» խմբագիր պ. Ն. Խոսրովեանը, որ միւսնոյն ժամանակ և Գալիանեան Հայ—օրիորդական միջնակարգ ուսումնարանի տեսուչն էր, Հրաժարուել է տեսչական պաշտօնից և Հրաւիրուել է Գեորգեան ճեմարան Ռուսաց լեզուի ուսուցիչ լինելու: «Վարժարանի» յառաջիկայ Համարում երևի, կը կարդանք, թէ ո՞ր պիտի Հրատարակուի այնուհետև «Վարժարանը»:

*
* *

«Արձագանքի» խմբագրութեան մէջ ստացուեցան երկու նորատիպ մատեններ, Կ. Պօլսում տպուած: Առաջին գիրքը ինքնուրոյն գրուած է, «Մայտայ» անունով: Սա մի փոքրիկ վիպասանութիւն է, գրուած տիկին Տիւսաբի ձեռքով: Հեղինակուհին յայտնի է մեր բանասէրներին իւր գրուածքներով, որոնցից ամենանշանաւորը պէտք է Համամել Մայտան եթէ ոչ Նիւթի, գոնէ մշակութեան կողմից: Մայտան Հեղինակ տիկնոջ Հերոսուհին է, որը ընկերուհին սիրած իւր նամակներով՝ ջատագով է Հանգիստանում կանանց իրաւունքներին և կարելի է ասած, կնոջ ներկայ գրութեանը հայելով, գոնէ Հայ կնոջ, ծայրահեղութիւնների մէջ է ընկնում շատ տեղ: Ուրիշ անգամուայ թողնելով սոյն գրքի մանրամասն քննութիւնը, մենք այնու ամենայնիւ խորհուրդ կը տալինք ամէնքին, մանաւանդ Հայ կանանց, կարդալ այս աշխատութիւնը: Թող մեր Հայ կա-

նայք և օրիորդները, որոնք մեծ մասամբ արհամարհում են իրանց մայրենի լեզուն, ամօթխածութեամբ հային տ. Տիւսաբի աշխատութեանը, որ այնպիսի ծայրահեղութեամբ պաշտպանում է նոցա իրաւունքները, որ այնքան բարիք է ցանկանում նոցա. Թող նոքա իրանց շնորհակալութիւնը և պարտաճանաչութիւնը նորանով յայտնեն գոնէ, որ այսուհետև աւելի ուշադրութիւն դարձնեն իրանց մայրենի լեզուին, որով մի տիկին այդպէս չաջողակ գրում է:

Երկրորդ գիրքն է Գէօթի Հերման և Իորոթիայ անունով գործը. Թարգմանողն է պ. Բերբերեան: Թարգմանութիւնը, բնագրի պէս, չափական չէ, այլ արձակ: Ոճը ընտիր է, լեզուն մշակուած և տպագրութիւնը շատ մաքուր:

Պէտք է խոստովանուիք, որ մենք գեռ ևս Կ. Պօլսում տպած մի գիրք չենք տեսել, որ արտաքուստ այսպիսի յաջութիւն և շքեղութիւն ունենայ ինչպէս վերոյիշեալները: Ճաճկատանում տպուած գրքերը, որոնք մեծ մասամբ Թարգմանութիւններ են, ամենաանպիտան թուղթ և ամենամաքուր տիպ են ունենում — տառերն էլ մաշի, անճաշակ ընտրած: Շատ անգամ մարդ դժուարանում է ձեռք առնել այնպիսի ընտիր Հեղինակների Թարգմանութիւններ, որպիսիք են Վ. Հիւգօն, Դիւման, Ժ. Սանդը և այլն: Այժմ, ինչպէս երևում է, Կ. Պօլսի տպագրիչները և գրողները վերջապէս Համոզուել են, որ տպագրութեան գործում ծայրահեղ խնայողութիւնը ամենատիպալ Հաշիւն է, այժմ ոչ թէ մեր չիշած գրքիչները, այլ և նոր սկսուած պարբերական Թերթերը շատ մաքուր և գեղեցիկ են տպագրվում:

Որքան մեզ յայտնի է, թէ տ. Տիւսաբի և Թէ պ. Մամուրեանի աշխատութիւնները Թիֆլիսում բացի խմբագրութիւններից ոչ ոք չունի ստացած. մինչդեռ մենք կարծում ենք, որ այդ գրքերը շատ գնողներ կարող էին ունենալ, եթէ մեր գրածախների մօտ վաճառուելիս լինէին: Տարաբաղաւար գրքերի վերայ ոչ արժէքն է նշանակուած և ոչ Հասցէն, այնպէս որ ցանկացողը մինչև անգամ չի կարող ուղղակի դիմել աշխատասիրողներին: Մինչդեռ մեր բաղաքում, փառք Աստուծոյ, կան այնպիսի գրածախներ, որոնց կատարելապէս հաւատ կարելի է ընծայել. ուրեմն լաւ չէր լինել միթէ, որ մեր գրողները իրանց երկասիրութիւնները մեր վերաբերութեամբ գրուանի տակ պահելու փոխարէն, ուղարկէին Թիֆլիս ևս վաճառուելու:

*
* *

«Մեր ընդհանուր առաջադիմութիւնը կախուած է նորանից, թէ որ աստիճանի գիտութիւնները կարող են ծաղկել մեզ մօտ. ես չեմ ճանաչում մի ազգ, որը մեծ եղած լինի առանց դորան: Բաւական չէ միայն գոյութիւն ունենալ, այլ պէտք է գոյութիւն ունենալ առաջադիմութեան մէջ. միայն այս վերջինն է, որ յիշվում է և արժանի է յիշուելու մարդկութեան ընդհանուր պատմութեան մէջ, որովհետև ընդհանուր պատմութիւնը լոկ ցուցակ չէ բոլոր ազգերի, այլ նա մարդկային մտքի և կեանքի զարգացման պատմութիւն է: Բայց միտքը մղում է դէպի գիտութիւններ, որոնք կեանքի և բնութեան պայմանները ուսումնասիրելով, նորանոր ճանապարհներ են բացում մարդկային կեանքի ընթացքի համար:

Բայց նախ քան գիտութիւնները կարողանան ծաղկել մեզ մօտ, պէտք է ծանօթացնել մեր Հասարակութեան այն աստիճանի Հետ, որի վերայ կանգնած են նոքա այժմ, պէտք է ստեղծել ուսումնականների մի ամբողջ լէգիօն, որոնք մտաւորապէս ինքզինքնին եղբայրակցութեան մէջ զգային ամբողջ աշխարհի գիտութիւնները մշակողների Հետ: Միայն այդ պայմանով մենք կարող ենք ունենալ գիտութիւնների մէջ ուղղութիւն, գիտնականների սրտը և յարգելի դպրոցներ, շօլաններ և դորա Հետ միասին՝ կեանք: Այո՛, դա շատ զօրեղ գործ է, բայց կրկնում ենք՝ նա անհրաժեշտ է: Այդ նպատակի Համար մենք նաև աւելի մեծ զոհողութիւններ, ջանքեր պիտի անենք, որ մեր այժմեան Հայ սերունդը Հազիւ թէ կարող է այդ կողմից ներշնչուել մեր սեպհական անցեալից:»

Այս տողերն առնում ենք մենք դր. Ա. Արախանեանի Հէնց նոր Հրատարակած մի գրքից՝ յառաջաբանից, որի վերնագիրն է «Ա. զ. գ. ա. բ. ն. ա. կ. ո. թ. ի. լ. ն. ը և ա. զ. գ. ա. բ. ն. ա. կ. չ. ա. կ. ա. ն. շ. ար. ժ. ո. լ. մ. ն. ե. ը. ը»: Սա առաջին տետրակն է այն մի շարք դասախօսութիւնների որ երիտասարդ գիտնականը անցեալ ձմեռ կարգաց թիֆլիսում և որը այսօր գնդապետ պ. Մելիք—Հայկազեանի նախաձեռնութեամբ Հրատարակելով, ընդհանուրի սեպհականութիւն է դառնում: Բաղաքատնտեսական գիտութիւնը նոր գիտութիւն է, բայց նորա շրջանը շատ լայն է և ամփոփում է ազգերի Հոգեկան և ֆիզիքական կեանքի արտադրութեանց միութիւնը: Պ. Արախանեանի գիրքը այդ ահագին միութիւնը կազմող ճիւղերի մի տարրն է միայն ամփոփում իրան մէջ և նշանակած ճիւղը ըստ ամենայնի լրացնելու Համար պ. դասախօսը խոստանում է Հրատարակել Հետեւեալ տետրակները: Հայկական Հին գրականութիւնը, ինչպէս իրաւացի կերպով զանգատվում է պարոնը, ինքնուրոյն մտքերի նրկատմամբ շատ քիչ բան առաջարկելով բանասէրին, Հրաւարաւորութիւն չի տուել և մեր Հեղինակին իւր գործը ըստ ամենայնի Հայկական կեանքից առած նիւթերով և տեղեկութիւններով Համեմել. բայց նա յայտ օւնի, որ Հայերը, որոնք արդէն կանգնած են քաղաքակրթութեան շուղի մէջ, ապագայում ուսումնականին և ուսումնասէրին աւելի դիւրութիւններ կընձեռեն մշակելու այդ Հին ազգի կուլտուրական առանձնութիւնները: «Այդ մտքով մեզ մօտ արդէն սկզբնաւորութիւններ արած են—ասում է—նա բայց դեռ միակ գործը, որը գիտնական ոտքի վրայ դրած լինելով Հանգերձ, ժողովրդականութեան պատիւը վայելելու բազմն ունէ այսօր Հայերիս մէջ—այդ մանկավարժութիւնն է: Եթէ որքան և իցէ կրիտիկական ոգի իշխում է մեր ժողովրդական կեանքի մի ճիւղի մէջ—այդ մանկակների չենք տեսնում դաստիարակութեան, որ դեռ չկայ, այլ ուսումնասանդութեան մէջն է նկատվում: Նոյն կրիտիկական ոգին ոչ միայն պիտի զարգանայ և յարատեւ մանկավարժութեան մէջ, այլ

և պիտի մտնէ մեր բոլոր այլ ժողովրդական գործառնութիւնների մէջ: Դոցանից մէկն է՝ ժողովուրդի տընտեսութիւնը իւր ամենաընդարձակ մտքով, որի մէջ պարունակվում է նաև Հասարակաց կեանքը բոլոր այն Հարցերով Հանգերձ, որոնք ուղղակի շօշափում են ժողովուրդի բարօրութեան: Այդ ընդարձակ դաշտնէ, որի ուսումնասիրութեան նուիրում է քաղաքատնտեսութիւնը և կամ որպէս նորան նաև այլապէս անուանում են, Հասարակաց գիտութիւնը, դէպ որը ճաշակ պատրաստելու Համար մեր Հասարակութեան մէջ ձեռնարկուած են ներկայ դասախօսութիւնները»:

Մենք յոյս ունենք, որ պ. Արախանեանի գիրքը մի պատուաւոր տեղ պիտի վաստակէ մեր աղքատ գրականութեան մէջ և Հայ ընթերցողների սակաւաթիւ լէգիօնը Հաճութեամբ պիտի ձեռք բերէ թէ այս և թէ սորա Հետեւեալ տետրակները, որոնք եթէ առաջինի չափով չափելու լինինք, չպիտի կարողանան ընթերցողի լուրջ ուշադրութիւնից վրիպել:

Առաջին տետրակը տպուած է Թիֆլիսում, պ. Մարտիրոսեանի տպարանում և բաղկացած է 78 մեծագիր երեսներից, թուղթը ընտիրէ, տիպը մաքուր. գինն է 40 կ. վաճառվում է Թիֆլիսի Հայ գրավաճառների մօտ:

*
* *

Շուշուայ դաւառի Հայիկ գիւղից մեզ Հաղորդում են, որ բոլոր գիւղը վարակուած է սիֆիլիս կոչուած ախտով, որ սպառնում է տարածուել և շրջակայ գիւղերում: Այդ իրողութիւնը յայտնի է դաւառական բժշկին, բայց Հոգ տանող և ուշադրութիւն դարձնող չկայ:

*
* *

Բազում-Թիֆլիսեան և Բաթում-Թիֆլիսեան երկաթուղու երթեւեկութեան ժամերը այժմ փոխվել են: Օգոստոսի 8-ից սկսած գնացքը Բաթումից դուրս է գալիս ամեն օր ժամը 8-ին առաւօտեան, Հասնում է Սամտրեզի 12 ժամին և 2 րօպէին, Սուրամ երեկոյեան 6 ժամ 8 ր., Միխայիլով 6 ժամ 23 ր., Գորի 7 ժամ 53 ր., և վերջապէս Հասնում է Թիֆլիս 10 ժամին 25 րօպ. երեկոյեան: Իսկ Թիֆլիսից դէպի Բազում գնացքը ուղևորվում է 11 ժամին 11 րօպ., Հասնում Գանձակ 6 ժամին և 39 րօպ. առաւօտեան և վերջապէս Բազում Հասնում է 8 ժամին և 8 րօպէին երեկոյեան: Իսկ Բազումից դէպի Թիֆլիս գնացքը դուրս է գալիս 10 ժամին 23 ր. առաւօտեան, Հասնում է Թիֆլիս միւս առաւօտ 7 ժամին 49 ր., Միխայիլով 12 ժամին 26 ր., և վերջապէս Բաթում 11 ժամին 21 ր. երեկոյեան:

*
* *

«Նովոյէ Վրէմիա» լրագրի խմբագիր Սուվորենին ամէնքն էլ ճանաչում են. ամէնքը գիտեն, թէ այդ պարոնին ինչ օէր կամ ատելութիւն ունի դէպի Ռուսաստանի մանր ազգութիւնները. ամէնքը ճանաչում են նորա գործակալնէ-

ըն, նորա թղթակցներն ուղղութիւնը, որոնք Ռուսաստանի ամենայն անկիւնից գրում են ու գրում, լուսն ուղտ են շինում, մի տեղ արքունական հոգերն յանիշտակութիւն են տեսնում, միւր տեղ ուռետալական հարստահարութիւն, մի տեղ իւր չ'սխալած ժողովրդին ցելը կոխում, միւր տեղ իւր սիրոյն արժանացածներին երկնքը բարձրացնում—լաց լինում, քաժոժ, որ պետական, իշխող տարրը արժանապէս չէ կրնում իւր ձեռքի տակ եղող թույլ տարրերին և այլն և այլն: «Նովոյէ Վրէմիային» միապէս ատելի են Հայերը, վրացիք, լեռնապանները, ֆինլանդացիք, լեհացիք... և նա մանաւանդ հրէաները: Մօտերումս, օրինակ, այդ թերթը վստահացաւ Հաւատացնել, որ Հայերն մէջ չեղափոխական խմոր կա, առանց փաստերի, առանց ապացոյցների. չանցաւ մի քանի օր, նա դարձաւ Հարց տուեց, թէ ինչպէս կարելի է, որ կովկասի ուրու ներկայացուցիչները քէֆի ժամանակ գործ են ածում իրանց Համակրօն ազգի քնքուշական բառերը «շէնի ճիւղի մէջ, կամաք—ջօք», ինչու ֆինլանդացիք, անցնելով իրանց երկիրը, սկսում են ֆիններէն խօսել և ամենայն անգամ, այս մանր ազգերին մտրակելու, Սուվորինը իրան նոցա բարեկամ է ձեռնցնում: Մանաւանդ այդ բարեկամական զգացմանց Հաւատարմութիւնը նա շուտով է ամենայն անգամ, երբ յարձակվում է հրէաների վերայ:

Այս ազգի Հակասութեան վերաբերութեամբ «Նովոյէ Վրէմիային» լրագրի № 130-ում կարդում ենք նշանաւոր օրէնսդէտ Դուժնիցինի լրագրի «Նովոյէ Վրէմիային» հրատարակիչ պ. Սուվորինի Հասցէին, որ և թարգմանելով յառաջ ենք բերում:

«Մեծապատիւ պարոն, թէ դուք խելօք մարդ էք և քանքարաւոր հրապարակախօս, այս մասին Հազիւ թէ վիճէ մէկը, որ ծանօթ է ձեր բազմամեայ գրականական գործունէութեանը: Բայց հէնց ձեր անձնական այս անկասկածելի յատկութեանց պատճառով է, որ ես ինձ թույլ եմ տալիս դիմել ձեզ, ողորմած պարոն, հետեւել Հարցմունքով. ինչու դուք «չեմար էք ձեռնում», Հաւատացնելով, որ հրէաներին թշնամի չէք. ինչին է պէտք այդ Հաստատութիւնը, որին Հակառակում է ձեր լրագրի բազմամեայ ուղղութիւնը:

Նա այստեղ չեմ խօսում ոչ ձեր Հայեացքների մասին, երբայկան խնդրի վերաբերութեամբ, ոչ այն միջոցների մասին, որ դուք առաջարկում էք այդ Հարցը լուծելու համար—այն միջոցների, որոնք ինքներդ կը խօստովանիք, դ էք կարծիքներ են—Հետեւել փաստը միայն յառաջ կը բերեմ. եթէ չեմ սխալվում, ահա եօթը տարի է, որ դուք հրատարակում էք «Новое Время» լրագիրը, և այս բոլոր ժամանակամիջոցում ձեր լրագիրը ոչ մի անգամ և ոչ մի փաստ չէ առաջ բերել, ոչ մի կարծիք չէ յայտնել ի նպաստ հրէաների. միւր կողմից ձեր լրագիրը երբէք առիթ չէ բաց թողել մատնացոյց անելու այն փաստերը և յառաջ բերելու այնպիսի կարծիքներ ու Հայեացքներ, որոնք ի վնաս հրէաների են:

Դուք, ողորմած պարոն, այնքան խելօք էք, որ, իհարկէ, չէք հերքել, որ ձեր լրագրի սոյն օրինակ ուղղութիւնը, որ նորա բռնած դիրքը ոչ թէ դ է պի Ներայա կան հարցը, այլ դէպի հրէաները, չեն ապացուցանում, թէ դուք դէպի նոցա ունիք բարի դիտաւորութիւններ: Իսկ այս ամենի հետ դուք շարունակ Հաւատացնում էք, որ անձամբ ամենեւին թշնամի չէք հրէաներին:

Այս պատճառով կրկնում եմ իմ վերոյիշեալ հարցը. «ինչու էք դուք չեմար ձեռնում»: Միթէ դուք այնքան քաջութիւն չունիք, որ քաջապաշտ ձեր զգացմունքները թշնամական Համարէք հրէաներին կամ դուք ամաչում էք:

որ ունիք այդպիսի զգացմունք: Հաւատացնում եմ ձեզ՝ ողորմած պարոն, որ դա ի դուք է. եղէք հրէատեաց որքան կամէք, բայց «չեմար մի ձեռնաք» և մի վշտացնէք այն մարդկանց, որոնք դիտաւորում են ձեր հրապարակախօսական և հրատարակչական տաղանդը, որին կարող էին նախանձել նոյն իսկ Ֆ. Վ. Բուլգարինը հանգուցեալ Վելմէսոնին հետ կից:

Ինքունեցէք և այլն Դուժնիցինի:

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՈԼՍԻՑ

31 յուլիս 1883.

Ինչ որ լինին մեր կեանքի օրէնսդրական դէպքերն ու երեւոյթները, խնդիր մը կայ որ իվեր քան զամենայն խնդիր կը գրաւէ ու պարտի գրաւել մեր ուշադրութիւնն, և որոյ վրայ հետեւեալ հաճոյք կը զգամ և պարտականութիւն կը համարեմ գրել ձեզ: Այդ խնդիր՝ Ազգային դատարարութեան գործն է առ մեզ: Նիւթը ընդարձակ է և զեղուն. և զիտնալով որ ձեր կողմն ալ մեծ կտրեւորութիւն ունին դատարարութեան վերաբերեալ խնդիրները, կ'ուզեմ փոքր և շատէ դադար մը տալ մեր մէջ Ազգային դատարարութեան ընթացքին և ուղղութեան և ազգային վարժարանաց վեճակին վրայ:

Իբր 40 դպրոց ունինք մայրաքաղաքի մէջ և շրջակայ գիւղերն: Ստոնք մեր եկեղեցեաց կից կը գտնուին, և իրենց ծախուց մի մասն ապահովեալ է Ազգ. կալուածոց և նոյն եկեղեցեաց Հասոյթներով: Ստոնք թաղային վարժարաններն են, ուր ձրիավարժ աշակերտք շատ կան և թուշակները բարձր չեն: Մայրաքաղաքի մէջ, ունինք նաև երեք մասնաւոր վարժարաններ, որք գիշերօթիկ են:

Այս դպրոցաց ուսմանց ընթացքին վրայ խօսելէ առաջ, պէտք է նախ չիշեցնեմ թէ քսան տարի և աւելի առաջները մեր դպրոցաց մէջ տրուած կըլթութիւնն Եւրոպական բացատրութեամբ դասական (classique) կոչուածն էր, այն ալ յոյժ թերի: Աշակերտն ամբողջ տարիներ կը դիմէր ուսանելու համար քերականութիւն, Հայկաբանութիւն, ճարտասանութիւն և տրամաբանութիւն Իրաւ, քիմիա թուաբանութիւն և աշխարհագրութիւն կ'աւանդուէին. բայց բոլորովին երկրորդական կերպիւ: Իսկ ընդհանր դիտութիւնք ընաւ չ'կային: Տղայք խիսապէս միայն գրաբար լեզու կը սովորէին և ոչ այլ ինչ: Աշխարհաբար իսկ չէին կարող գրել:

Բայց Կ. Պոլսեցի Հայոց Եւրոպիոյ մերձաւորութիւնն և անոնց սերտ յարաբերութիւնները Պրանսիայի և Անգլիոյ հետ՝ շուտով չեղափոխութիւն մը յառաջ բերին մեր կըլթական ծրագրերու և մեթօտներու մէջ: Սահմանադրութիւնն Ուսումնական խորհուրդ մը հաստատած է, որուն պէտք է անդամակցին ամենէն ուսեալ անձինքն, որք կարող են հսկել մեր վարժարանաց ընթացքին վրայ, մինչդեռ առաջ մէն մի դպրոցի ընթացքն իւր վարժապետի կամքէ կախում ունէր: Նշանաւոր ազգայինք անդամակցած են այս ուսումնական խորհրդոյ, և այնուհետեւ մեր դպրոցք բոլորովին տարբեր ուղղութիւն մ'ստացած են:

Այդ ուղղութիւն իսկապէս գիտական (scientifique) է: Մեր մէջ վաճառականական տարրի ազդեցութեան առաւելաւորութիւնն ուշ կամ կանուխ այդ արդիւնքն յառաջ պիտի բերէր, այսինքն դասականէ դիտականի պիտի վերա-

Ծէր միշտ դպրոցական ուսմանց ընթացքը: Պէտք չէ կարծել սակայն թէ մեր թաղային և մասնաւոր վարժարանաց մէջ աչժմ միայն գիտութիւնը կ'աւանդուին: Հին և նոր Հայերէնի իրենց գրականութեամբ մեծագոյն խնամով կաւանդուին դեռ. մասնաւոր հոգ կը տարուի նաև թուրքերէն և ֆրանսերէն լեզուաց ուսուցման, տեղ տեղ ալ նաև Անգլիերէնի: Բաց աստի, գրելու արուեստն ըստ կարելի չողորին մեր տղայք: Բաց մաթէմատիքային և բնական գիտութեան այլ և այլ ճիւղերը, — ինչպէս թուաբանութիւն, գրահաշիւ, երկրաչափութիւն, եռանկիւնաչափութիւն, մեքենագիտութիւն, բնագիտութիւն, բնական պատմութիւն, տարրաբանութիւն, Հանքաբանութիւն, առողջաբանութիւն, տիեզերագիտութիւն կամ աստղաբաշխութիւն և տոմարակալութիւն, — ոչ միայն մուտ գաած են մեր ծրագրաց մէջ, այլ և այն Համադմամբ կ'աւանդուին որ եթէ տղայն այս գիտութիւնները չը սորվի, բան մը սորված չը լինէր: Եւ մինչդեռ այն Հին բարեօրերուն մէջ, Հայկաբանութեան դասատուն ամէն ինչ էր դպրոցին մէջ, այսօր կը զգացուի թէ այնպէս չը պարտի լինել: Գիտութեանց դասատուները նոյն չափ կամ աւելի կը յարգուին. կաշխատուի դո՛ւր ընել զանանք, և դպրոցաց ժամանակացոյցներուն մէջ ամենէն աւելի տեղ կը տրուի գիտութեանց դասատուներուն: Ուրիշ յատկանիշ մը սա է, որ մինչդեռ առաջնորդ Հայկաբանութիւնէն զատ ճարտասանութիւնն ու արամաբանութիւնն էր դպրոցաց աւանդած դիւանոր ուսումներն և տղայք առանց բան մը Հասկնալու տարիներով դաբար ճարտասանութիւն և արամաբանութիւն կը կարդային, այսօր այդ անուններով ուսումներ չը կան մեր դպրոցական ծրագրաց վրայ. — մեր միջնակարգ դպրոցներու բարձրագոյն կարգերը, գրելու արուեստն ուսած ժամանակ, ճարտասանութեան սկզբունքներն ալ կը ստանան. գալով արամաբանութեան, դու աչժմ մին Համարուած է իմաստասիրութեան չորս ճիւղերէն, և իմաստասիրութեան դասը կը ստանան մեր միջնակարգ վարժարանաց այն աշակերտք միայն, որք տարի մը և եթ ունին իրենց ընթացքն աւարտելու: Այսպէս, զիւրցուած են անժամանակ ուսմունք, և անոնց տեղ դրուած են դրական կեանքի պահանջած ուսումները: Մեր տղայք աչժմ թէ լաւ գրագէտ և թէ լաւ գիտուն լինելու պատրաստութիւն կը ստանան մեր դպրոցներէն, մինչդեռ մէկ սերունդ առաջ լոկ Հայկաբանութեան վարժապետ լինելու պատրաստութիւն կը ստանային:

Մեր ուսմանց ընդհանուր ուղղութիւնն այսպէս համաօտիւ նշանակելէ չեսոյց, կուգամ անոնց դասակարգութեան: Յայտնի է թէ վերեւ թուեալ լեզուներու և գիտութեանց ամենքն ալ ամէն թաղի վարժարանի մէջ չին կրնար աւանդուիլ, զի ասոնք իրենց ամբողջութեամբ՝ կը կազմեն կանոնաւոր միջնակարգ (Secondaire) վարժարանի մը ընթացքը և չափնի է թէ ամեն վարժարան չէ կարող և չը պէտք լինի միջնակարգ: Ուստի, մեր թաղային վարժարանաց մի մասը նախակրթարան է լոկ: Բայց աստ խնդիր մը կայ, զոր տակաւին Վ. Պօլսեցիք չեն կրցած լուծել: Ամեն թաղ կ'ուզէ որ իւր վարժարան լինի միջնակարգ, ուստի, եթէ հասոյթները քիչ մը բաւեն, անմիջապէս լեզուներ, գիտութիւններ կը գնէ իւր ծրագրին մէջ, դասատուներ կը բռնէ, և աւանդել կուտայ զայն: Նոյնը կրնէ մի քանի Հարկեր քաջ միայն Հեռի գտնուող իւր դրացի թաղին: Այսպէս, սա տարօրինակ երևոյթն ունինք մեր առջև, որ մինչդեռ պէտք է նախակրթարան շատ լինին և միջնակարգ վարժարանք ունեւ ու կանոնաւոր, միջնակարգ թերի ուսումնարանք ունելի շատ են, քան լոկ նախակրթական դպրոցք: Ազգային վարժարանաց բանաւոր և արգելաւոր ուղղութիւն մը տալու վստիքող

մասնագէտ անձինք, և ի մէջ այլոց Իփէքճեան Պ. Համբարձում, ասէպ գրած և խօսած են այս յուր գրութեան դէմ: Իրաւ, ամեն թաղի նախանձախնդրութիւնը գովելի է, բայց միթէ լոկ նախանձախնդրութիւնը կարող է կանոնաւոր միջնակարգ վարժարանի մը վերածել մի թաղային դպրոց, որ իւր հասոյթներով ու զիրքով, լոկ նախակրթարան լինելու սահմանուած է: Միթէ բանաւոր չը լինի եթէ քանի մը թաղերու համար միայն մէկ միջնակարգ վարժարան հաստատուի, իսկ ամեն թաղ իւր նախակրթական դպրոցն ունենայ, ուստի զարգացած տղայք երթան միջնակարգ վարժարան: Ասով մը մի թաղ ծախուց խնայողութիւն ընելով, այդ խնայողութեամբ կարելի կը լինի պահել մի կանոնաւոր միջնակարգ վարժարան, մի կատարեալ ծրագրով, մինչդեռ աչժմ միշտ շատ թաղային դպրոցներ նախակրթարանէ աւելի բան մ' են, բայց միանգամայն միջնակարգ վարժարանի պահաւան մ' են, այսինքն երկուքն մէջ տեղ կը տարբերուին:

Այս երևոյթը իւր բացատրութիւնն ունի հարկաւ: Հայք ի վաղուց հետէ ապակեղորնական գրութեան յարած են: Ինչ էին Հին Հայկական թագաւորութեանց ժամանակ տեսնուած նախարարութիւնք, եթէ ոչ արքայական իշխանութեան ապակեղորնակացումն: Հայ անհատն՝ ազգութիւնն ըմբռնելէ առաջ՝ ըմբռնած է միշտ և կը ըմբռնէ իրեն շուրջը և իրեն ամենամօտ գտնուող հայոց խումբ մը: Այդ խումբն երբեմն գաւառ մը էր, այսօր թաղ մ'է, գիւղ մ'է քաղաք մ'է, պարագային համեմատ: Այս երևոյթ ալ ունի հարկաւ իւր պատճառ: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, որով լեռանց շղթայներ, ու խոր հովիտներ գաւառ մը բաշտովին կ'անջատէին ուրիշ գաւառէ մը, և որով, հազարավայրէ թեանց միջոցներու կատարեալ բացակայութեան շնորհիւ, գաւառները կը պարտաւորուէին աւանձին կեանքով մ'ապրել, բարուց մէջ ալ նոյն աւանձնասիրութիւնը մտցուցած է: Հայ անհատն, իւր երկրին աշխարհագրական դիրքով իսկ, ազգ մը տեսնելէ առաջ, գաւառ մը տեսած է: Արտաքին պատճառներ եկած են զօրացնել այս տրամադրութիւն: Մեք, դարեր ետքը, նոյն ազգային թերութեան հետեանքը կը կրենք: Այսօր իսկ, բազում հայ անհատներ, իրենց ազգը տեսնելէ առաջ՝ իրենց թաղը կ'ուզէ տեսնել: Չմեղ զբաղեցնող կրթական խնդրոյն մէջ, նոյն երևոյթն է որ մեր դիմացը կ'ենէ:

Այսու հանգեւծ, քան տարիէ հետէ ազգային դատարարականութեան դործին մեր մէջ ըրած յառաջադիմութիւնն այնչափ մեծ է, որ տարախոյս չունինք թէ վերջապէս պիտի կարգադրուի այս թաղային խնդիրն ալ, և նախակրթական և միջնակարգ ուսմանց սահմանները լաւ պիտի որոշուին մեր թաղային վարժարանաց մէջ: Արդէն իսկ նշմարելի են հետքերն սակաւ բարւոքման մը: Մեր քանի մը թաղային վարժարաններ, որք գեռ քանի մը տարի առաջ վերեւ նկարագրեալ անորոշ կացութեան մէջ էին, այսօր թաղեցոյց զհոգութեամբ և ուսեալ երկտասարդութեան մը ջանիւք, կանոնաւոր միջնակարգ վարժարան սկսած են դառնալ: Հետզհետէ ձեռնահաս մարդիկ միայն կը կոչուին ուսումնական խորհրդոյ անդամակցութեան: Ներկայ ուսումնական խորհուրդն այսպէս կազմուած է, պ. պ. Համբարձում Իփէքճեան, ատենապետ, Մինաս Զեւարդ, ատենադպիր, Ռէթէոս Պէրպէրեան (Հիմնադիր—տնօրէն Պէրպէրեան գիշերօթիկ միջնակարգ վարժարանի), Յակոբ Գուրգէն (Հիմնադիր—տնօրէն Հայկական գիշերօթիկ կրթարանի), Մկրտիչ Մեղպուրեան (Հիմնադիր—տնօրէն Մեղպուրեան գիշերօթիկ օրիորդական վարժարանի), տղթոր Յակոբեան և Մկրտիչ Նսրեկեան: Այսպիսի կարող և մասնագէտ անձինք քաջ գիտեն մեր դպրո-

ցաց պէտքերն, և կրնանք չուտալ թէ անհրաժեշտ եղած բարենորոգումները շատ չպիտի ուշանան:

Տարւոյս ներկայ եղանակին մէջ կը կատարուին դպրոցաց Հարցաքննութիւններն և տարեկան Հանդէսները: Ներկայ գտնուեցաց այս ամսվերջի դպրոցական գործողութեանց և տեսայ թէ իմ լուստեսութիւնս (optimisme) անհիմն չէր: Զգալի չառաջադիմութիւն կար թէ թաղացին և թէ մասնաւոր վարժարանաց մէջ: Մեր երեք գիշերօթիկ ուսումնարաններուն մէջ, զորս վերև անուանեցի, մեր տղայք կանոնաւոր միջնակարգ ուսում կը ստանան, այսինքն կը սորվին թուր ասն լեզուներ ու գիտութիւններ, զորս նամակիս սկիզբէն յիշատակեցի: Պէտքէն վարժարանին մէջ նաև Լատինէն և Գրեգորեան վարժարանին մէջ հաւ Յունարէն կ'աւանդուին: Առաջինն իւր քառամեայ ուսումնարանական շրջանին վրայ խոստացաւ տարի մ' ևս աւելնել, չորում պիտի աւանդուին անգլիսի ուսումներ, որք միջնակարգ կը թաւանի յայտագրին քիչ մ' աւելի վեր են:

Ազգային դաստիարակութեան դատին համար կատարելիք գեռ գործեր ունինք, բայց ինչ որ արդէն կատարուած է, գնահատութեան արժանի է, և կուտայ իւր լաւ արդիւնքներ: Մայրաքաղաքիս դպրոցաց բարեբոլման իւր ազդեցութիւնն զգալի կ'ընէ նաև Հայաբնակ գաւառաց դպրոցներուն մէջ: Նախ, Կ. Պօլսէն գաւառները գնացող ուսուցիչք այժմ աւելի ուսեալ են, աւելի պատրաստուած են իրենց պաշտօնին, քան առաջներն: Նրկորդ, գաւառացի ուսուցիչք մայրաքաղաքիս զարգացեալ ուսումնարանաց յայտագրերն ու մէթոդներն կ'աշխատեն իգործ դնել իրենց դպրոցաց մէջ, և մեծապէս կ'օգտին: Զմիւռնիոյ, Տարպիզոնի, Ներքինայի և Կարնոյ մէջ արդէն ունինք միջնակարգ կանոնաւոր վարժարաններ: Բայց գաւառաց մէջ ազգային դաստիարակութեան գործին վրայ մտադիր եմ առանձին գրել յետոյ:

Զմուռնամ յիշատակել մի կարեւոր կէտ ևս: Այսօր առաջունէ շատ աւելի խնամ կը տարուի մեր դպրոցականաց ոչ միայն մտաւոր, այլ և ֆիզիքական և բարոյական կըրթութեան: Մարմնամարդի դասեր կան մեր բոլոր կանոնաւոր վարժարանաց մէջ: Իսկ բարոյականի մասին մեր վարժապետներ և դպրոցաց տնօրէններ այսօր շատ աւելի նախանձախնդիր են: Յայտնի է թէ դպրոցի մէջ տղայոց բարոյականը կը շինուին ոչ միայն բարոյագիտութեան դասերով, այլ մանաւանդ վարժապետաց, ուսումնապետաց, տնօրէնաց ու տեսչաց գործնական օրինակով: Այս մասին ապահով եղէք թէ մեր մէջ այժմ սոսկմամբ և զայրոյթով պիտի լուին այն կասկածելի բարոյական և անհամար անհաճոյ պատմութիւններ, որք ձեզ մօտ շրջած են Հանրաժանութ մի ուսումնարանի նախկին տնօրէնին նկատմամբ, որոյ վրայ մեք մի պարկեշտ գործիչի համարումն ունէինք, զոր այժմ ստիպուած եմք կորցնել ի մեծ ցաւ սրտի...: Այդպիսիները պէտք էր ամենայն խստութեամբ պատժել, բայց կ'երևի թէ ան ուշ տեղը կ'ապելու թրքական քաղաքականութիւնը ձեզ մօտ ալ մուտ գտած է:

ԼԵՒՈՆ Ա. ԹԱԳԱՒՈՐԻ

ԹՈՒՐԸ.

Կ. Պօլս, 30 յուլիս.

Տիարպէքիէն կը գրեն թէ Սիւվէրէքցի (Սև երակ, ի Քրդահայաստան) մի տաճիկ, արտը վարած ժամանակ,

գետնէն մի թուր կը գտնէ: Իւր քով ժամանակ մը պահելէ յետոյ, մօտերս նեղը մնալով՝ Տիարպէքի կը տանի, և անդ կը վաճառէ մի դերձակ Հայու, որու քով ուրիշ հնութիւններ ալ կը գտնուին: Հայագգին գնելով թուրը, ժանգերը սրբել տալով կը հանէ, և կը տեսնէ որ թրոյն մի կողմն Աստուածածնայ պատկեր մը կայ, միւս կողմն ալ Ռուբինեանց Լեւոն Ա. թագաւորին պատկերը կայ, որոց քով հայերէն գրովք գրուած խօսքեր ալ կան, որք կը հաստատեն թէ Լեւոն Ա. թագաւորի թուրն է: Հիւպատոսք տեղեկանալով թէ դերձակ Հայուն քով այսպիսի թանկագին հնութիւն մը կայ, հետամուտ կը լինին զայն ձեռք բերելու, և մինչև չորս—հինգ հարիւր ոսկի գին կուտան, բայց Հայը չուզեր վաճառել: Տեղւոյն կուսակալն ևս կը տեղեկանայ այս իրողութեան, կը կանչէ դերձակն ու կը ջանայ ձեռքէն առնել թուրը, բայց Հայն ամեն ինչ կուրանայ, կըսէ թէ բանէ տեղեկութիւն չունի, և այսպէս օձիքը կ'ազատէ կուսակալին ձեռքէն: Նամակագիրը չէ կըրցած սակայն իմանալ թէ դերձակ Հայագգին, որ այժմ իւր քով կը պահէ իւր նախնեաց այդ յիշատակն, ի՞նչ ընել մտադիր է ասով: Զունինք Ազգային կանոնաւոր միւսսէօն մը, որպէս զի հոն գետեղենք այսպիսի թանկագին յիշատակ մը, և եթէ ունենայինք իսկ, 4—500 ոսկույ փոխարինութեան մը չ'հաւանող Հայուն աւելի մեծ գումար մը հարկ կը լինէր տալ թուրը ձեռքէն առնելու համար, և ո՞վ պիտի հայթայթէր այդ գումար *): Դժբախտաբար, մեր մէջ հնութեանց ճաշակն ըստ բաւականին չէ զարգացած: Մեր նախնեաց յիշատակարաններն ըստ արժանւոյն յարգել չենք գիտէր, ուստի և մեք որ մինչև ցարդ ամեն երեւակայելի նպատակի համար ընկերութիւններ կազմած ենք, գեռ չունինք Հնագիտական կամ Պատմական ընկերութիւն մը, որոց յատուկ պաշտօնը լինէր հայկական հնութիւնները խուզարկել, ի վեր հանել, լուսաբանել և պահպանել: Իբր վեց ամիս առաջ, կարգացինք տեղական ազգային լրագրաց մէջ, թէ Մալաթիոյ կողմերը հայաբնակ գիւղի մը մէջ բողոքական քարոզիչ մը հայ գիւղացւոց մը ձեռքէն գնել է մագաղաթի վրայ գրուած Աւետարան մը, զոր, ինչպէս կ'երևի անոր վրայ գտնուած յիշատակութեան մը, Ռուբինեանց Հեթում թագաւորն ընծայեր է այդ գիւղի հայ բնակչաց: Բողոքական քարոզիչն յաջողեց զի մեր մը հարիւր շրջով գնել այդպիսի կարեւոր հնութիւն մը: Ազգ. վարչութիւնն հետամուտ պիտի լինէր գնելու զայն, բայց այլ ևս բան մը չ'իմացանք գործին վրայ:

*) Զմուռնամ յարել որ, եթէ մինչև իսկ ձեռք բերէնք այդ թուրը, շատ հաւանական է որ Բ. Դուռը «Պետական պատճառներով» պահանջէր և ստանար զայն: Այսպիսի պարագայից մէջ, նախընտրելի է հարկաւ որ գէթ եւրոպական միւսէնի մը մէջ պահուին Հայկական հնութեան այդ օրինակի թանկագին մնացորդք:

Ազգային Հնութիւններն ՚ի վեր Հանելու և Ազգին աջաց առջև պատկերացնելու Համար եղած ջանքերը կը գնահատենք, բայց Հարկ անհրաժեշտ է որ ուղղութիւն մը և քաջալեր տրուի այս մասին եղած ջանքից: Աւասիկ Քղիէն գրուած մի նամակի մէկ Հատուածն, յորմէ կրնաք Հասկնալ թէ Հայաստանի Հողի ներքև թաղուած որչափ գանձեր կան, զորս երևան Հանելու Համար քիչ մը ծախք ու ջանք և եթ Հարկաւոր են: —

«Ինչպէս Հայաստանի մի շատ տեղեր, նոյնպէս ՚ի Քղի կան տեղեր, որք եթէ պեղուին, Հնութեան գեղեցիկ լիշատակարաններ կրնան ընծայել: Եւ խիստ շատ առատ են այնպիսի տեղեր, որք փորուելուն պէս Հին շինութեանց աւերակներ երևան կը Հանեն, զոր օրինակ Հիմեր, տաշուած քարեր, ամանի բեկորներ և այլն և այլն: Բազմաթիւ անձինք փորձով վերահասու եղած են այսմ և կը պատմեն ամէն օր»: Այգպիսի տեղեկութիւնք պարբերաբար կը ստանանք Հայաստանի և Կիլիկիոյ շատ կողմերէն, և այնչափ դիւրաւ կը Հաւատանք, որչափ գիտենք թէ Հայ Ազգին նախահայրերը պարապ մարդիկ չէին այն տեսակ մը ցեղերու նման, որք անցեալ կամ Հնութիւն չեն ունեցած բնաւ, այլ ունին գործեր, շէնքեր, արտադրութիւններ, որոց գէթ Հետքն, և երբեմն աւելի մէկ մասը, կարելի է Հանել մայր Հողին ծոցէն, որ պահած է զոնոնք ամբողջական կորստէ:

Ֆ Է Լ Ի Է Տ Օ Ն

ԻՐԱՒ Է, ՈՐ ՀՐԷԱՅԲԸ ՔՐԻՍՏՈՆԵՒՅՑ ԱՐԻՒՆ ԵՆ
ԳՈՐԾԱԾՈՒՄ

Ո՞վ չէ լսել, որ մեծ պատի Աւագ շաբաթին Հրէայքը դողանում են մի քրիստոնեայ մանուկ, գաղտնի սպանում են գորան և արիւնը գործ են ածում իրանց Պատէքի տօներին կրօնական մի արարողութեան Համար: Այս Համոզմունքը այնքան արմատացած է քրիստոնէից մէջ, որ ամէն անգամ երեխայից կորչելու պատահական դէպքը իսկայն վերաբերում են Հրէից, քրիստոնեայ աշխարհը վրդավում է և վրէժխնդրութեամբ Հալածում է արիւնարբու Համարուած Իսրայէլացւոց: Բայց իրաւ է արդեօք Հրէից այգպիսի նմանը չը տեսնուած կրօնամոլութիւնից յառաջացած չարագործութիւնը: Իրաւ է որ նոցա կրօնը քրիստոնէից արիւն է պահանջում և երբ և իցէ Հաստատուած է արդեօք այդ մեղադրանքը նոցա դէմ:

Քանի մի տարի առաջ Քուլթայիսի նահանգում քանի մի Հրէայք մեղադրվում էին այդ սարսափելի ոճրագործութեան մէջ. մի վրացի մանուկի անյետանալու պատճառաւ: Բայց դատարանը մանրամասնօրէն քննելով գործը, անմեղ հռչակեց դատի ենթարկուած Իսրայէլացւոց:

Լրագիրներից յայտնի է, որ անցեալ ամիս Աւստրո-Ունգարիայի մէջ կատարուեցաւ մի շատ նշանաւոր դատ, որ նորից ապացուցեց աշխարհին Հրէից անմեղութիւնը և ընդհակառակը քրիստոնէից մոլեռանդ նախապաշարմունքը նոցա դէմ: Այդ Տիսայ—Էսլարի Հռչակաւոր դատն է, որ այնքան զբաղեցրեց ներկայ լուսաւորեալ աշխարհի ուշադրութիւնը: Աշխատենք մի կարճ տեղեկութիւն տալու այդ հետաքրքիր գործի հսկան մասին:

Անցեալ 1882 թուի ապրիլի 1-ին Ունգարիոյ Տիսայ—Էսլար գիւղում օրը ցերեկով անհետացաւ Էսթէր Շօլմոշի անունով մի 15 տարեկան ունգարացի աղջիկ: Նա աղախին էր ամն Գուրի անունով տիկնոջ մօտ, որ բնակվում է գիւղի նոր թաղումը: Տիկինը ճաշի մօտերին ուղարկում է Էսթէրին գիւղի Հին թաղը փողոցից քանի մի բան գնելու: Ճանապարհին Էսթէրին տեսնողներ շատ են եղել: Մօտ ժամի 1-ին պատահել է Էսթէրին նորա քոյրը. նոյնպէս և շատերը: Գիւղի մէջ Հրէից բնակութիւնը բազմաթիւ է. նոքա ունին մի սինագոգ (աղօթատուն), որ գիւղի երկու թաղերի մէջ տեղն է, գետիցը ոչ հեռի: Ահա այդ սինագոգի կողմը գնալիս տեսել է Էսթէրին մի կառապան: Աղջկայ օրը ցերեկով անյետանալը գիւղի միջից բնականապէս մեծ տպաւորութիւն է գործել ամէնքի վերայ: Գետի մէջ շատ են խուզարկած, բայց չեն գտած: Ո՞ր կարող էր անհետանալ արդեօք: Եւ ահա մտաբերում են, որ Հրէայքը սովորութիւն ունին քրիստոնէից արիւնը թափելու իրանց կրօնական արարողութեանց Համար և ուրեմն Էսթէրը անշուշտ նոցա ոճրագործութեանը զոհ է գնացած: Մտաբերեցին, որ կառապանը տեսել է աղջկան սինագոգի կողմը անցնելիս: Յանկարծ Հանգէս է գալիս նոյն սինագոգի գոնապանի որդին, տասն և չորս տարեկան Մօրից Շարֆը: Սա վկայում է, որ իւր Հօր Հրամանաւ նաներս է կանչել սինագոգան Էսթէրին: Մօրիցը մնացել է դուրսը և աղօթարանի դռները դոյուել են: Բայց Մօրիցը դռան բանալիի ծակից տեսնում է, որ ներսը երեք Հրէայք մերկացնում են Էսթէրին, պառկացնում, բերանը գոցում թաշկինակով և լետոյ այդ չարագործներից մէկը դանակով կտրում է աղջկայ շնչափողը (բողազը) ու երկու ավաթ արիւն առնում իւր գոհից: Այնուհետեւ սպանած աղջկայ վերքը կապում են մի թաշկինակով, որ ալ ևս չը հոսի արիւնը ու Հագցնելով իւր Հանդերձները, տանում են մի առ ժամանակ պահում դրացի սենեակումը խոտի տակ: Ըստ երևոյթին՝ էլ ոչինչ կասկած չը կար, որ Էսթէրին սպանել են կրօնամոլ Հրէայք, որ և բանտարկվում են: Անցնում է ժամանակ: Նոյն 1882 թուի յունիսի 18-ին այսինքն Էսթէրի անյետանալուց 78 օր անցած, Տիսայ գետից Հանում են մի աղջկայ մարմին. որ քայքայուելու մօտ է: Անկարելի լինելով պահել խեղտուածի մարմինը մինչև քննիչի գալը, հանդերձները ստիպուած են եղել մերկացնել նորան և ծած-

կել հողով: Երեք օրից լետոյ գալիս է քննիչը և հրա-
ւիրում է Կսթերի մօրը գալ տեսնել՝ թէ արդեօք սա
իւր աղջկայ մարմինը չէ: Վշտացած մօրը ցոյց են տա-
լիս մի մերկ, քայքայւող մարմին, որի գլխի և յօնքերի
մազերը թափուած են և ճանաչելը անկարելի: Խեղճ
կինը հրաժարվում է ընդունել այդ գին իբրև իւր սի-
րած զաւակի մարմինը: Սակայն մի շարք գրական ապա-
ցոյցներով հաստատվում է, որ այդ խեղտուածը Կսթերի
մարմինն է: Ուրեմն հրէայքը նորա կոկորդը կտրելուց և
պէտք եղած արիւնը առնելուց լետոյ՝ մարմինը գցել են
ջուրը: Բայց, ինչ զարմանք, գտած Կսթերի ոչ միայն
կոկորդը չէ կտրուած, այլ և ամբողջ մարմնի վերայ ոչ
մի վէրք, ոչ մի տանջանայ նշան չը կայ:

Քննութիւնը և հրապարակական դատը միանգա-
մայն ապացուցին, որ գետի մէջ գտնուած էր Կսթերը,
թէ և խեղտուելու պատճառը մնաց մուլթը, չը բացա-
տրուած: Բայց, ինչպէս ասացինք, այդ Կսթերի ոչ կո-
կորդն էր կտրուած, ոչ արիւն առնուած: Ուրեմն սուտ
է Մօրից Շարֆի աղալի պատմածները թէ նա աչքով
տեսել է աղջկան հրէից ձեռքով զոհուելիս: Այնուհե-
տեւ ապացուցուեցաւ որ, Մօրիցը դռան բանալիի ծակից
չէր կարող տեսնել աղջկայ կոկորդը կտրելը և ոճրագոր-
ծութեան միւս հանգամանքները, որովհետեւ այդ տեղից
չէին կարող երևալ չիշեալ գործողութիւնները Մօրիցի
ցոյց տուած տեղը: Ամեն կերպ հաստատուեցաւ, որ
Մօրից Շարֆը իւր կեղծ վկայութիւնները յանգեցել է
շարադրել այս ինչ և այս ինչ հրէիցը վնասելու չար
գիտաւորութեամբ:

Շաբաթներ քաշեց Տիսայ-Էսլարի դատը և դատա-
րանը զարմանալի համբերութեամբ վերաքննեց ամէն մի
մանրամասնութիւն: Գատի հաշիւները շարունակ տպվում
էին եւրոպական մեծ լրագիրներում և ամբողջ լուսա-
ւորեալ աշխարհը մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում էր
դատավճռին, որ կամ պիտի ապացուցանէր Կսթերի
հրէից ձեռքով սպանուելը կրօնական նպատակաւ և
կամ պիտի արդարացնէր հրէից և ուրեմն հերքէր նոցա կրօ-
նական աղալիսի մի դատապարտելի սովորութեան գոյու-
թիւնը: Ահա վերջացաւ դատը և դատախազը (պրօկուրօր),
նոր պիտի ամենայն ուժով յարձակուէր մեղադրեալ հրէից
դէմ և ապացուցանէր նոցա յանցանքը, — դարձաւ դէպի
դատաւորները մի ընդարձակ գեղեցիկ ճառով, որի մէջ
ապացուցեց, թէ մեղադրել դատի ենթարկուած հրէիցը,
թէ նոքա սպանած են Կսթերին որեւէ կրօնական նպա-
տակաւ, անկարելի է: «Հրէից կրօնի մասին ունեցած
« աղալիսի կարծիքը, ասաց դատախազը, միջնադարեան
« նախապաշարմանց մի պտուղ է, երեխայական մի ան-
« միտ առակ, դիւղացի կանանց մի գրոյց, մի սարսա-
« փելի զրպարտութիւն, որ ուղղուած է հրէից կրօնի
« և ազգութեան դէմ: Թող լուէ այդ զրպարտութիւնը,
« ապա թէ ոչ իրուանց հաւասարութիւն, ազատութիւն
« և եղբայրութիւն բառերը պիտի Ունդարիայի համար
« անէծք համարուին»:

« Իմ կարծիքով, ասաց նա իւր ճառի վերջում, դա-
« տաստանական սխալների թիւը աւելացաւ այս ցաւա-
« լի դատով: Ես շատ կը ցանկայի դուրս գլխէ պատ-
« մութիւնից այն թերթը, որի վրայ գրուած պիտի լի-
« նի մեր յարուցած մեղադրանքը այս հրէից դէմ, որոց
« ես բոլորովին անպարտ եմ համարում և խնդրում եմ
« արձակել...»:

Եւ դատարանը անպարտ համարեց մեղադրուած հը-
րէաներին, որ զրպարտութեան զոհ պիտի գնային:

Բայց, արդեօք, համոզուեց քրիստոնեայ աշխարհը,
որ հրէայքը քրիստոնէից արեան կարօտութիւն չունին:
Դժբաղտաբար այդպէս հեշտ չէ վերցնել տգէտ ամբօխից
նորա մէջ դարերով արմատացած նախապաշարմունքները:
Եւ ահա՝ հազիւ դուրս եկան դատարանից անպարտ և
անմեղ համարուած հրէայքը, որ Ունդարիայի ամբօխը
կատաղութեամբ յարձակուեցաւ նոցա վերայ, քանդեց, ջար-
դեց և թալանեց հրէից տները, մինչ, ինչպէս հաղոր-
դում են լրագիրները, զօրաց միջամտութեանը կարօտեցաւ:

Քանի որ հայաքնակ տեղերում հրէայք նմանապէս կան
ցրուած և ուրեմն հրէից դէմ եղած չիշեալ նախապաշարմունքը
հայերին էլ կարող է աղանայ սխալների մէջ գցել, պարտք
ենք համարում աւելի հաստատ կերպիւ ապացուցանել, թէ
միտեղից է յառաջացել այսպիսի անվայել զրպարտութիւնը
և թէ մի աստիճանի անհիմն է դա:

Նախ և առաջ չիշենք այստեղ, որ այդ նախապաշար-
մունքը մուտք է դրածել հայերին մէջ Արեւմուտքից և դու-
ցէ Վրաց աշխարհի վրայով, ուր մինչև այսօր էլ արմատացած
է այն հաւատը, թէ հրէայք քրիստոնէից երեխայք են դո-
ղանում: Որ հին հայք այդ մասին ոչինչ հաւածանք չեն յա-
րուցած հրէից դէմ — կարող է ապացուցանել մեր պատմու-
թիւնը: Չը նայելով, որ հրէից թիւը միշտ մեծ է եղել Հա-
յաստանում, մեր պատմիչներից և ոչ մէկը չիշում է, թէ նո-
քա քրիստոնեայ մանուկ լինին դողացած և կամ այդ պատ-
ճառաւ՝ հայք հաւածանք լինին յարուցած նոցա դէմ: Ու-
րեմն այդպիսի եղելութիւն և ոչ տեղիք է ունեցել հայա-
քնակ երկիրներում, ապա թէ ոչ մեր պատմաբանները չէին
զանց առնիլ չիշելու:

Գալով աւելի մօտիկ ժամանակներին, մենք տեսնում
ենք, որ մահմէտական տէրութեանց մէջ՝ Օսմանցուց և Պարս-
ից, ուր շատ տեղ քրիստոնեայք և հրէայք խառն են ըը-
նալիւմ — մինչև 1840 թւի Գամասիոսի անցը երեքք չէ պա-
տահած, որ հրէիցը մեղադրէին քրիստոնեայ երեխայից դո-
ղանալում, թէ և այստեղ աւելի հեշտութեամբ կարող էր կու-
տարուել աղալիսի մի սարսափելի ոճիր և չարագործները գու-
ցէ աւելի քիչ հաւածանք կրէին:

Բոլորովին հակառակն ենք տեսնում Արեւմտեան քրիս-
տոնեայ աշխարհներում: Միջին դարերից սկսած մինչև այ-
սօր կաթոլիկ և օրթոդոքս աղգերի մէջ տարի չէ անցել, որ
այստեղ ու այնտեղ հրէից չը մեղադրէին քրիստոնեայ մա-
նուկ դողանալում և չը հաւածէին նոցա: Մի շարք կաթոլիկ
հեղինակներ աւանդած են մեղ երեխայ գողանալու սարսա-
փելի դէպքեր: Նոքա առանց այլևայլութեան բարձում են
այդ ոճիրը հրէից վերայ: Կան և այնպիսի հեղինակներ, որք
աւելի բարեխղճութեամբ վերաբերելով գործին, աշխատել են
մի աստիճանի մեղմացնել այդ զրպարտութիւնը: Նոքա ա-

սում են, որ թէև ընդհանրապէս հրէից կրօնը չէ պահանջում քրիստոնէից արիւնը, բայց Իսրայէլացոց մէջ կան դադտնի աղանդներ, որոնք իրաւ պահանջում են Պասէքին բաղարձի մէջ քրիստոնէից արիւն խառնել և ուրեմն չիշեալ ոճրագործութիւնը քանի մի կրօնամուկ հրէից աղանդաւորներն գո՞ծն է, որոց մասին միւս Իսրայէլացիք կարող են տեղեկութիւն չունենալ:

Մի առժամանակ թույլ տանք, որ կաթոլիկ հեղինակների տեսակ տեսակ կարծիքները ուղիղ են և թէ հրէայք իրաւ քրիստոնէից արիւնով են շաղախում իրանց բաղարձը: Եթէ միայն այդպիսի բան կայ—խօսք չկայ, որ դա յառաջացած պիտի լինի անսահման կրօնական ատելութիւնից և այդ ատելութիւնը աւանդուած պիտի լինի հրէից կրօնական գրքերում նոցա բաբունապետներէ: Այդ ատելութիւնը իրաւ որ մի ժամանակ կար: Հրէայք ատում էին քրիստոնէից, բայց երբ և ինչո՞ւ:

Եթէ որ հրէից կրօնի վերայ ծանր խորհելով մի պատմական հայեացք ձգենք, կը տեսնենք, որ ամենահին ժամանակներից Իսրայէլացիք ամենայն մոլեռանդութեամբ ջրմ պաշտպան էին իրանց նախահայր աստուածապաշտութեանը: Բայց նոցա կրօնամուկութիւնը շրջում էր իրանց ազգութեան նեղ սահմանի մէջ և երբէք չէ ձգտել այդ սահմանից դուրս գալու: Հրէայք ոչ թէ միայն չեն աշխատել տարածել իրանց կրօնը օտար ազգութեանց մէջ, այլ և հարկ և վաճել չեն համարած քարոզել այլոց այն Աստուածային պատուէրները, որ աւանդուած են միմիայն որդւոցն Աբրահամու, Իսահակայ և Յակոբայ: Նոքա հաւատացած են, որ ամբողջ ազգը պատասխանատու է ամէն մի Իսրայէլացոց մոլորութեանց Համար և այդ պատճառաւ նոքա ամէն կերպ հալածում են մի հրէայի, որ ժխտել է նախահայր կրօնական օրէնքները: Այս է պատճառը, որ հրէից մէջ հերձուածները և աղանդները բազմաթիւ չէին: Հռովմայեցւոց ծանր լուծի տակ հեծելով, Փրկչի աշխարհ գալու միջոցներին հրէից այդ աղանդները հասել էին զարգացման վերին աստիճանին և մէկ աղանդի հետեւողները անխնայ հալածում էին միւս աղանդաւորներին: Այսպիսի կրօնական տատանման մէջ էր Հրէաստանը, երբ որ Փրկչը սկսեց իւր քարոզութիւնները: Ինչպէս յայտնի է, ամենագերադաս աղանդաւորներն էին փարիսեցիք, որոց մասին Քրիստոսը ինքը ասաւ, թէ միայն նոքա են Հին կտակարանի յայտնութեան օրինաւոր պաշտօնեաները: Փրկչից երկու դար առաջ սկիզբն առնելով, փարիսեցիք հաւատում էին ոչ միայն Մովսիսական օրէնքներին, այլ և այն բոլոր աւանդութեանցը, որ ժողովուրդ էին Մովսէսից դէտը: Փարիսեցիք յաղթող հանդիսացան և հալածեցին՝ Սադուկեցւոց, Ամմարացոց և Յասնացւոց աղանդները մինչ այն աստիճանի, որ Քրիստոսից երկու դար անցած վերացաւ փարիսեցի անունը, որովհետեւ բոլոր հրէայք արդէն ընդունել էին փարիսեցւոց վարդապետութիւնը՝ Մովսէսի օրինաց հետ հաւատոյ ազգիւր համարելով և այն բոլոր աւանդութիւնները, որ ժողովուրդ էին Մովսէսից դէտ: Ահա այդ բոլոր աւանդութիւնները հրէից բաբունապետները գրի անցուցին առաջի անգամ 218 թուականին Քրիստոսի և այս ժողովածուն կոչուեցաւ Մըշնու (կրկնութիւն), իսկ երկրորդ անգամ 500 թուականին և կոչուեցաւ Հեմարու (յաւելուածք): Այդ երկու ժողովածուն միասին յայտնի են Քալմուդ անունով, որ հրէից մեծամասնութեան կրօնական օրէնագիրքն է այսօր: Միմիայն VIII-րորդ դարում Բաբելոնի մէջ յառաջացած Ղարայիմ անուանեալ հրէից աղանդաւորները, խստիւ պահելով Մովսիսական օրէնքները, չեն ընդունում այսօր Քալմուդը: Այդպէս ահա

թէ Ղարայիմները և թէ Քալմուդականք որոշ գրաւոր օրէնքներ ունին, որոց մէջ է բովանդակվում իրանց կրօնի բոլոր վարդապետութիւնը: Ուրեմն եթէ ինչ որ կայ հրէից կրօնի մէջ ընդդէմ քրիստոնէից, այդ պիտի փնտռենք Քալմուդի մէջ, որի խմբագրութիւնը համարեալ թէ ժամանակակից էր քրիստոնէութեան ծագմանը և զարգացմանը: Բայց 20 հատոր Քալմուդը հազիւ պարունակում է իւր մէջ կէս երես բան, որ խօսք է լինում Յիսուսի մասին, քանի մի առաքեալների և քրիստոնէութեան մասին: Այդ կարճառօտ տեղեկութիւնները թէ և հաստատում են Աւետարանի ասանդածները, բայց լաւապէս ցոյց են տալիս, որ Քալմուդ խմբագրող բաբունապետները շատ անոթջ տեղեկութիւններ են ունեցած թէ քրիստոնէութեան Հիմնադրի և թէ Նորա աշակերտաց մասին: Նոքա մինչև անգամ չեն գիտացել, որ Քրիստոսը խաչուել է Նրուսաղէմում և կարծել են թէ այդ պատահել է Պաղէստինի Լիզդա քաղաքում: Նոքա Քրիստոսին համարել են հրէից մի բաբունապետի ժամանակակից, որ Փրկչից մօտ 100 տարի առաջ է ապրել և այլն և այլն: Ահա այդպէս շատ ծանօթութիւն չունենալով քրիստոնէական կրօնի հետ, նոքա չիշեալ օրէնագրութեան մէջ և ոչ կանոն ունին մտցրած, որ յարձակվում լինէր քրիստոնէից դէմ, ոչ մի օրէնք ունին, որ ծագած լինէր քրիստոնէութեան պատճառաւ: Միայնակ բացառութիւնը պէտք է համարել Քալմուդի այն հրամանը, որ քարոզում է հեռու կենալ հրէութիւնից քրիստոնէաց դարձողներին, որոնք առաջի դարերում Իսրայէլացւոց հետ խառը բնակուելով չէին խնայում իրանց համադրիները դէմ ոչ մատնութիւն և բանսարկութիւն, և ոչ հալածանք և վատութիւն: Քալմուդի մէջ ոչ միայն չէ քարոզվում գողանալ և արիւն թափել քրիստոնէաց երեխայից, այլ և համաձայն Մովսիսական օրինաց՝ խստիւ արգելվում է մարդ յափշտակելը, մարդասպանութիւնը և առ հասարակ արիւն թափելը: Այն էլ յայտնի է, որ հրէից բաբունապետները ոչ միայն ոչինչ չեն աւելացրած այդպիսի հիմնական օրէնքներին, այլ միշտ աշխատած են խստիւ հսկել նոցա կատարվելուն: Քրիստոնէից արիւն թափելու մասին բաբունապետները պատուէրներ տալ չէին կարող նա մանաւանդ այն պատճառաւ, որ Քալմուդի աւանդութիւնները մեծամասնութեամբ յառաջ են եկած քրիստոնէութեան ծագումից առաջ: Իսկ եթէ լինէր մի այդպիսի պատուէր, նա իբրեւ կրօնական սրբալիս պահանջ՝ անշուշտ կ'մտնուէր Քալմուդի ժողովածուի մէջ, որովհետեւ այն միջոցներում հրէայքը տակաւին ոչ վախ ունէին քրիստոնէաներից և ոչ կախումն:

Այս բոլորը յառաջ բերելով, մենք չենք կամենում ասել, որ հրէայքը առաջին դարերում անտարբեր էին դէպի քրիստոնէայքը: Ընդհակառակը՝ նոքա հալածում էին առաջին քրիստոնէիցը, ոչ թէ առ հասարակ նոցա քրիստոնէաց լինելու պատճառաւ, այլ որովհետեւ դոքա ազգաւ հրէայ էին և կրօնափոխութեան դիմած: Հրէայք—քրիստոնէից վերայ հրէայք նայում էին իբրեւ նոր աղանդ մտնողների, իբրեւ նախահայր կրօնը ոտնահարողների վերայ, որ չբաւականանալով կրօնափոխութեամբ, նաև զրպարտում և տնկատվում էին իրանց երեկուայ կրօնակից և զբաղը: Երբ որ յետոյ քրիստոնէութեանը սկսեցին դիմել հեթանոս ազգերից, հրէայք ոչ միայն սոցա դէմ ոչինչ ատելութիւն չէին ցոյց տալի, այլ, ընդհակառակը, ուրախանում էին, որ կռապաշտութիւնից նոքա դառնում են Աստուածապաշտ, հաւատում են Հոգւոյ անմահութեանը և այլն և այլն: Այդ է պատճառը, որ միջնադարեան բաբունապետքը յայտարարեցին, որ հեթանոսաց դէմ հին ժամանակներում հրատա-

բախտաբեր խիստ օրհնքները միասնաբար չի կարելի վերաբերել քրիստոնէից, որ Աստուածապաշտ են: Բաբունապետաց ահա այս յայտարարութեամբը զեկամարմուն են հրէայքը նաև մինչև այսօր:

Պատմութիւնից յայտնի է, որ փոքրամիջ ազգութեանց անկախ կրօնը միշտ զրպարտուել և հալածուել է բազմաթիւ և աշխարհաւան ազգերից: Նրա հրէայք մի անկախ և ուժեղ ազգ էին, նոքա հալածում էին և զրպարտում էին իրանց մէջ բնակող սակաւաթիւ հեթանոսաց: Նրա յետոյ հեթանոս ազգերի մէջ փոքր առ-փոքր սկսեց յառաջ գալ քրիստոնէութիւնը—նոյնը գործեցին հեթանոսները քրիստոնէից վերաբերութեամբ: Մեզ, օրինակ, յայտնի է, թէ որպիսի խիստ և օրինակելի կեանք էին վարում քրիստոնէացիք առաջին դարերում: Հեթանոսների վախից՝ գիշեր ժամանակները նոքա ժողովում էին մութը և ծածուկ տեղեր և մըխիթարում էին աւետարանական քարոզներով և եկեղեցական ծիսակատարութիւններով: Բայց որովհետև այդ բոլորը գաղտնի էր հեթանոսաց համար, ուրա տեսակ տեսակ անտեղի զրպարտութիւններ էին բարձում նոցա վերայ: Հեթանոսները ասում էին, օրինակ, որ քրիստոնէացիք գողանում են նոցա երեսխաչից, զոհում իրանց Աստծոյն և իբր թ, համաձայն իրանց վարդապետի ուսուցման՝ ուտում էին զոհի միսը և խմում նորա արիւնը (աղիարկութիւն փրկչի խոսքերին սուրբ հաղորդութեան մասին): Նոքա ասում էին, որ այդ ծիսակատարութիւնից յետոյ, քրիստոնէացի հանգչում էին ճրագները և անառակութեան դիմում, առանց ազգականութեան կապերն անգամ խնայելու և այլն և այլն: Նւ այսպիսի զրպարտութեանց պատճառաւ շատ քրիստոնէացի մարտիրոսական մահուան են արժանացել հեթանոսաց ձեռքից ու սրբոց դասը անցել:

Բայց ահա հասաւ այն ժամանակը, երբ քրիստոնէութիւնը ամբողջ ազգերի և հզօր տէրութեանց կրօնը դարձաւ: Այն ժամանակ սոս սկսեց հալածել հրէից նման մի փոքրամիջ ազգութեան և իւր խղճի առաջ արդարացնում էր իւր այդ անմարդասէր վարմունքը՝ չիշխելով, որ փրկչի արիւն թափողները և ի խաչ հանողները Իսրայելացիքն էին: Հրէից գէմ յարուցած հալածանքները սկսվում են Ճիշտ Մեծն Կոստանդինոսի օրերից, երբ արդէն քրիստոնէութիւնը լայնածաւալ կաշտրութեան կրօն հռչակուեցաւ: Այնուհետև Բիզանդիայում, Սպանիայում, Գաղղիայում և Ներպոլի միւս քրիստոնէաց աշխարհներում հրէից գէմ ամէն կերպ հալածանքները թէև անպակաս էին, սակայն ոչ ոք տակաւին չէր զրպարտում նոցա քրիստոնէից արիւն գործածելուն: Մինչև XII դարու վերջերում, երբ կաթոլիկ հոգևորականութիւնը այնքան ուժովացել էր և խաչակրաց արշաւանքների պատճառաւ քրիստոնէից մոլեռանդութիւնը վերին զարգացման էր հասել, մի Սպանիացի եպիսկոպոս առաջինը հնարեց այդ զրպարտութիւնը հրէից գէմ: Այդ մեղադրանքը սկսվում այն ատեն՝ անհաւատալի թուաց, որ այն ժամանակուայ Սպանիացի Ալֆոնսո X Իմաստուն անուանեալ թագաւորը եպիսկոպոսին խելագար հրատարակեց և խաղաղացրեց ամբողջ: Բայց երկար չը տևեց այդ խաղաղութիւնը: Կաթոլիկ հոգևորականութեան զբոսանքը, իրանք քրիստոնէացի գաղտնի նետում էին հրէից տները սպանուած մարդկանց դիակներ և կաշառում էին սուտ վրկաներ, որոնք առանց խղճահարուելու պնդում էին, որ անձամբ ակնատես են եղել, թէ ինչպէս հրէայքը սպանում են քրիստոնէից և գործածում նորա արիւնը: Մի ան-

գամ, երբ մի մեղադրուած հրէայ, չը դիմանալով կրած տանջանքներին, խոտովանեց, որ նա իրաւ սպանել է այս ինչ անհետացած քրիստոնէին, սորա արիւնը առնելու համար և երբ արդէն քանի մի ընդհանր յետոյ դահլճը պիտի տար նորան արդար հատուցումը, յանկարծ ամբոխի միջից յառաջ եկաւ սպանուած համարուած քրիստոնէացի՝ բոլորովին ողջ և առողջ: Այսու ամենայնիւ Գաղղիայում, Սպանիայում, Իտալիայում և Վերմանիայում (դեռ կաթոլիկութեան ժամանակ) շարունակում էին լուրեր տարածել հրէից չիշխալ սովորութեան մասին: Կրօնաւորաց զբոսանք, տգէտ ամբողջ մի բարեպաշտական գործ էր համարում հրէայ սպանելը: որովհետև սորա նախնիքը տանջել են իւր Փրկչին: Հրէաներին մեծագումար դրամներ պարտական լինելով, բազմաթիւ պարտապանները լաւ միջոց էին համարում ամբաստանել հրէից և կողոպտել նոցա կաշքը: Ամէն տեղ յարձակվում էին հրէից վերայ, մեղադրելով սոցա քրիստոնէից արիւն գործածելում: Որեւիցէ մի շինծու լուր, որեւիցէ մի կախարհ կնոջ բանդագաւառութիւն բաւական էր, որ հազարաւոր հրէայք մեռցուէին և նոցա երբեմն շատ նշանաւոր հարստութիւնը յափշտակէին մասամբ կատաղի ամբոխը, մասամբ զրդող հոգևորականութիւնը: Կաթոլիկ կղերը հրէից գէմ այդ մեղադրանքը իւր համար մի ձեռնառու արհեստ էր չինել: Որեւէ բնական մահուամբ մեռած մանկան գին, շատ անգամ արդէն կիտակմախք՝ գերեզմանից հանած, նոքա հռչակում էին իբրև հրէից ձեռքով զոհուած—նահատակ, լուր էին տարածում, որ դորա մարմնի վերայ լոյս է իջնում, որ նշխարաց շուրջիդմը անուշահոտ բուրմունք է տարածվում և թէ այդ նահատակ մահուկը մեծամեծ հրաշքներ է գործում: Նրեխաչի այդ կիտակմախքը տանում էին զգուշութեամբ պահում մի այնպիսի վանքում, որի եկամուտները ցանկանում էին շատացնել: Նւ ահա ամբողջ գաւառներից և նահանգներից շտապում էին բարեպաշտները գալ բժշկութեան և մեղաց թողութիւն ստանալ մահուկ նահատակից: 1475 թւին Իտալիայ Տրիդէնտաց զեղաքաղաք բնակիչ մի հրէայ էջ գետի մէջ պատահաբար գտաւ մի խեղդուած մահուկ և յայտնեց իսկոյն վաքութեանը: Անմիջապէս հանդէս եկաւ հրէից քրիստոնէական արիւն գործածելու խնդիրը և ամբողջ, բազմաթիւ հրէաներ կոտորելով, կողոպտեց նոցա կաշքը: Մեռած երեսխաչի սկսեց հրաշքներ գործել, նորա մարմինը գրին մերձակայ վանքը, ուր «երջանկաշիշատակ» անուանով մինչև այսօր էլ գրամով ցոյց է տրվում բարեպաշտ ժողովուրդին և կրկնապատիկ վրձար ոտացած ժամանակ հրաշքներ է գործում: Հարկաւոր անբարոյական կանայք սպանում էին իրանց ապօրինի դուստկները և, յայտնուած ժամանակը, արդարանում նորանով, որ իւր թէ հրէայքը համոզած են նոցա այդ գործելու: Կաթոլիկաց եկեղեցիներում կախուած էին ժողովրդին գողաող նրկաներ, ուր գծագրուած էին հրէայքը քրիստոնէաց երեսխաչի անեղներով ծակծակելիս և նորա արիւնը խմելիս: Փրանկֆուրտ (Մայն գետի վերայ) քաղաքի պարսպի գոմերին կախած էր մի աչգպիսի, վերին ատենձանի զայրոյթ պատճառաւ պատկեր: Այդ միջոցներում բազմաթիւ գրքեր կան հրատարակուած չիշխալ շինծու նկարներով: Քաղաքներում, տոնավաճառներում և դեղերում, երգիչ կանայքը վողոցէ վողոց պտըտում էին և սրտաշարժ նկարագրում՝ թէ ինչպէս հրէայքը չարաբել են այս ինչ կամ այն ինչ քրիստոնէաց մահուկին:

Նրա հարցանող լինելը թէ ինչու համար են գործածում հրէայքը քրիստոնէից արիւնը, կաթոլիկ քահանայքը 16 տեսակ նպատակներ էին շարում, որոնցից ամէն մէկը զարգացած մարդու աչքում ծիծաղելի պիտի թուար: Հրէայքը, ա-

սում էին նոքա, քրիստոնէից արեւնով շաղախում են իրանց Պատէքի բաղարձը—բայց թէ ի՞նչ նպատակաւ, ոչ ոք բացատրող չը կար: Այդ արեւնը, պնդում էին նոքա, գործ են անում Հետագայ ակտերից՝ բժշկութեամբ համար:

1). Հրէից անդամադիրքը, իգական սեռի նման, ենթարկվում են արեան՝ ամսական հոսման (մէնստրուացիա) և քրիստոնէից արեւնը խմելով բժշկվում այս ցաւից:

2). Հրէից երեխայքը բուրրովին կոչը են ծնում, բայց քրիստոնէից արեւնը, աչքերին քսելով, բացվում են:

3). Հրէից երեխայքը երեքմիս ծնում են խողի ականջներով և մեծամեծ ժանիքներով (ատամներով) ու միայն քրիստոնէից արեւնն է փրկում նոցա այդ խայտառակութիւնից. և այլն և այլն:

Նւ. աղպիսի տգէտ և անհիմն զբաղւորումներով դժուար էին չը դարձագած ամբօրին:

Մի աւելի լաւ միջոց կայ հրէից այդ դաղտնիքը իմանալու համար: Յայտնի է, որ զանազան նպատակներով քրիստոնէայ մկրտող հրէից թիւը միշտ մեծ է եղել: Մկրտւողները մեծամասնութիւնը ի հարկէ ժողովուրդի գլեհիկ մասին է պատկանում, բայց եղել են նաեւ հրէից գիտնական բարձրիք, որ քրիստոնէութիւն ընդունելով՝ մեծ պատիւներ են վայելել, եպիսկոպոսական աստիճանի բարձրացել և նշանաւոր հեղինակներ չափաւ ստացել: Ահա դոցանից ուղիղ կարելի է իմանալ. թէ ի՞րաւ է, որ հրէայքը քրիստոնէից արեւն են գործ անում: Այս ճանապարհով ճշմարտութեանը հասնել նամանաւանդ յուսալի է, որ բոլոր մկրտուածները ոչ միայն ատելութեամբ են վերաբերուել իրանց մայրական հրին, այլ և հրէից սաստիկ հալածող են դարձել: Ի՞նչ են ասում դոքա Այս, եղել են քանի մի կրօնափոխ հրէայք, որոնք պնդել են, թէ հրէից մէջ կայ արեւն գործ անելու սովորութիւնը: Բայց այդ ասողները բոլորն էլ ժողովուրդի ստորին դասակարգից և անկիրթ անձինք են եղած ու դոցա պատմածները այն աստիճանի առաւելախառն ու միմեանց հակառակող զրոյցներ են, որ միանգամայն արժանի չեն որեւէ ուշադրութեան: Հակառակ սորա՝ կրօնափոխ գիտնական հրէայքը, որոց մէջ մի շարք բարունիք կան, ամէն կերպ մեղադրանք բարձրելով խրախուսեց զերայ և խոսիւ հալածելով իրանց արեւնակից եղբայրներին, միշտ միաբերան հերքել են հրէից արեւն գործածելու սովորութիւնը և այս կէտում ջերմ պաշտպան են հանդիսացել զորպարտող հրէից: Սպանիացի բարոնի Պաօլօ-դէ-Սանտա-Մարիայն, որ քրիստոնէութիւն ընդունելով՝ արքեպիսկոպոսութեան աստիճանի հասաւ և Կատոլիկոսի առաջին նախարար դարձաւ, այս հռչակաւոր գիտնականը և աստուածաբանը, ամէն կերպ հալածելով հրէից, հերքում էր նոցա արեւն գործ անելու սովորութիւնը: Մեծահամբաւ գիտնական հրէայ Հերոնիմոս—Սանտա—Ֆէն, կրօնափոխութիւնից յետոյ աստուածաբանական վէճեր բանալով իւր արեւնակից հրէից հետ, միմիայն արեւն գործածելու կէտը սուտ էր համարում: Յովհան Փէփէրիօրն, որ իւր կենաց կէսը մաշեց՝ ձգտելով որ դերմանացի թագաւորներին ձեռքով այրել տայ բոլոր հրէից գրուածները, որ մի շարք թունալից և սպառնալի հեղինակութիւններ արաւ իւր մայրենի կրօնի դէմ—սա ևս բոլորովին զբաղւորանք է համարում հրէից արեւն գործածելու սովորութիւնը: Սա ոչ միայն ծիծաղելի և միանգամայն անհիմն է անուանում աղպիսի մեղադրանքը, այլ և անպատուութիւն և մեղք է համարում քրիստոնէից համար դուրս վերայ խօսիլը: Այդ տեսակ կարծիքի է նաեւ

Վիեննայի այժմեան պալատական քարոզիչ Ֆէյտը, որ հրէութիւնից է դարձած: Սա մի անգամ եկեղեցւոյ բեմի վերայ երդուեց, որ հրէայք երբեք չեն գործ անած և չեն գործ անում քրիստոնէից արեւնը: Նոյն տեսակ վարուեցաւ Բէրլինի եպիսկոպոս Նէանդէրը, որ դարուս հռչակաւոր աստուածաբաններից մէկն է և նշանաւոր է իւր եկեղեցական պատմութեամբ: Հրէութիւնից դարձած աղպիսի գիտնական անձանց թիւը շատ մեծ է, բայց ոչ մէկը նոցանից, կրկնում ենք, հաստատած է հրէից արեւն գործ անելու սովորութիւնը:

Թէ և XII-րդ դարուց դէս այդ անվայել զբաղւորութեանց պատճառաւ նահատակուած հրէից թիւը հարկը հազարների է հասնում, այնուամենայնիւ Հռովմայ պապերից և եւրոպական դահլիճներից սմանք իրանց հրովարտակներով յայտարարել են այդ մեղադրանաց ստուծիւնը և աշխատել են համոզել ժողովուրդին՝ հեռու կենալ կրօնամուլութիւնից: Հռովմայ Գրիգոր IX և Ինոկենտիոս IV (տան և երրորդ դարում) յայտնում են իրանց շրջաբերական կոնդակները մէջ, որ իրանք ամէն կերպ քննել են այդ խնդիրը և այն եզրակացութեան են հասել, որ աղպիսի զբաղւորութիւն հնարոյնները չափաւանդեր անձինքն են, որ քրիստոնէութեան նշանաբանը չարաչար գործածելով, յլոյ աշխատել են տիրանալ հրէից հարստութեանը, վասնորոյ իրանք յորգելում են քրիստոնէից հաւատալ աղպիսի սուտ լուրերին: Լուգովիկոս Բաւարացի կայսրն 1346 թուին արգելեց դատարանին հրէից դէմ այդ մասին դատ բանալու և զօրքով ցրուեց այն ամբօրն, որ ժողովուրդ էր հրէից տանջած մանուկի հրաշագործութիւնները տեսնելու: Ֆրիդրիկոս III կայսրը 1470 թուին մի հրովարտակ հանեց, որով մահ էր սպառնում իւր կայսրութեան այն իշխաններին, որոնք կը յանդգնէին աղպիսի զբաղւորանք բարձրելու հրէից վերայ: Գերմանացի դահլիճներից՝ Կարլոս V, Ֆէրդինանդոս III և շատ ուրիշները, սուտ հանելով յիշեալ մեղադրանքը, խոսիւ արգելում էին տանջել հրէից: Լեհաց Սիգիզմունդ III, Օգոստոս III և այլք արգելեցին դատարաններին հրէից դէմ այդ մասին դատ բանալու: Նւ աղպիսի շատ բարեպաշտ թագաւորներ և իշխաններ չեն խնայած հրէից իրանց պաշտպանութիւնը՝ շահամուլ անձանց և տեղէն ամբօրն հալածանքներին:

Ի պատիւ քրիստոնէայ գիտնականաց պիտի յիշենք, որ ողջանից երբայցեւոց լեզուին, գրականութեանը և պատմութեանը քաջ ծանօթ անձինք նմանապէս միշտ հերքել են հրէից արեւն գործ անելու սովորութիւնը: Ինքը Լուտերը, որ առ հասարակ հրէիցը չէր սիրում, այս կէտում նոցա պաշտպան էր: Հոլանդացի Գուգօ Գրոցիոս (աստուածաբանը XVI դարում) Յովհան Լէյդէնը, Ժակ Բասնաթը (XVIII դարու սկզբում), որ հրէից 10 հատոր պատմութիւնը գրեց, Լայքցիլի աստուածաբանական Ֆակուլտետը in corpore (1714 թուին), Քրիստիան Վուլֆը, Ֆրանկֆուրտի աստուածաբան Յովհան Մայքըրը, նշանաւոր մատնագէտ (եւրայեբէնի) Մուլտորը, բողոքական եպիսկոպոս Դրէյզկէն և շատ ուրիշները—միաբերան հերքում են հրէից քրիստոնէական արեւն գործածելու սովորութիւնը:

Չը նայելով այդքան տպացոյցներին, հրէից դէմ միջնադարեայ նախապաշարմունքը մինչև այսօր էլ չէ վերանում

քրիստոնեան աշխարհից, կամ աւելի լաւ է ասել, տգէտ դասակարգից:

1822 թուին Ռուսաստանի Վելիժ քաղաքում (Վիտեբոսկի նահանգում) մի քրիստոնեայ երեսնայի անհետանալու պատճառաւ հալածանք չարուցուեց հրէից դէմ: Երեք հարբան և վատաբարոյ կանայք վկայում էին, որ նոքա տեսել են չիշեալ մանուկի զոհուիլը: Բաղմաթիւ հրէայք 13 տարի բանտարկուած մնացին այս մեղադրանաց պատճառաւ, մինչև որ դատը վերջացաւ 1835 թուին և կաշտերական բարձրագոյն հրամանաւ դատի ենթարկուած հրէայքը անպարտ հռչակուեցան, իսկ սուտ վկայող կանայք Սիբիրիայ քշուեցան:

1840 թուին Գամասկոում կաթողիկոսները նոյնպիսի մի զրպարտութիւն բարձելով հրէից վերայ, այնպիսի ջարդ բարուցին, որ հարկաւոր եղաւ եւրոպական տէրութեանց մեջ քամտութիւնը մոլեռանդ քրիստոնէիցը զրպարտ: Այս գործում հրէից ջերմ պաշտպան հանդիսացան մանաւանդ Ամերիկայի միացեալ նահանգները:

Յիսուսական թուականներին Սարատովի նահանգում այդպիսի չարագործութեան մէջ մեղադրվում էին ղինւոր հրէաները և գործը մինչև պետական խորհրդարանը հասաւ: ⁽¹⁾

Եթանստանական թուականներում նշանաւոր եղաւ Քուլթիսի դատը, որով անպարտ համարուեցան մեղադրած հրէայքը:

Եւ ահա այժմ Տիսա—Լալարի գործը նորից հաստատեց, թէ որ աստիճանի անհիմն են քրիստոնէութեանը և ժամանակիս հոգւոյն պատիւ չը բերող այդպիսի զրպարտութիւնները:

Արդեօք այս վերջին արատը պիտի լինի եղբայրներութեան և մարդասիրութեան ողորդներն, թէ դարձեալ պիտի կրկնուին հրէից քրիստոնէական արեւն գործածելու անվայել զրոյցները:

ՀԱՄԻՈ:

ԸՆԴԴԻՄԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Ի ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ Պ. Պ. ՍԻՄԵՕՆԵԱՆՅԻ

Լրագրիս № 32-ից յայտնի է, որ մենք տասն օր ժամանակ էինք նշանակել պ. Պ. Սիմէօնեանցին պատասխանելու մեզ՝

1.) Թէ Պարսկահայոց առաջնորդների թիւը իսկապէս քանի հատ է:

2.) Թէ Պարսկահայոց թիւը ինչուցոյց ենք տուել 26 հազար և թէ այս մասին նորագոյն գիտնական հեղինակները ինչ են ասում:

Եւ 3.) Եթէ պ. Սիմէօնեանցը այդ հեղինակների հետ համաձայն չէ, ապա չի բարեհաճիլ արդեօք ցոյց տալ իւր արժանահաւատ աղբիւրները:

¹⁾ Այս գործի մանրամասնութիւնները կը դնուին յայտնի երաշխագէտ, Պետերբուրգի պրօֆէսոր Խվոյսնի աշխատութեան մէջ. որից և մենք օգուտ քաղեցինք:

Միւսնոյն ժամանակ զգուշացրել էինք պ. Սիմէօնեանցին, որ նա, իւր սովորութեամբ, չը դիմէ հայհոյանքին և մի շարք անկապ բառերով «խօսքը կտուրը չը գցէ»:

Տասն օրը լրանալուն պէս «Մեղուի» № 83 համարում լոյս տեսաւ պարոնի մեզ ուղղած պատասխանը, որ, հակառակ մեր զգուշացնելուն, պարունակում է իւր մէջ բառեր և բառեր, այդ խմբագրութեանը վայել հայհոյանքներով համեմած: Իսկ գալով մեր առաջարկած հարցերին, «Մեղուի» խմբագիրը խոհեմութիւն է համարել խորին լուռութիւն պահելու և միայն կշտամբում է մեզ այն մտքով՝ թէ էլ ի՞նչ ես մեզ հարցնում, թէ որ դու ինքդ գիտես ասան «գորանով բանը կը վերջանայ, կը պրծնի» (տես «Մեղու» № 83 եր. 4.):

Մենք էլ այս խոստովանութիւնն էինք ուզում և սորանով վերջացած ենք համարում մեր հաշիւը պ. Սիմէօնեանցի հետ:

Հին Հայաստանի այն մասերում, որ այսօր Պարսկաց տէրութեան ձեռքին է, դեռ անցեալ դարերում մենք երեք առաջնորդութիւն ենք ունեցած: Երեքն էլ արքեպիսկոպոսական թէմեր են համարուել: Բայց դոցա մէջ նախապատիւը եղել է Արտաշ գաւառի Ս. Թադէոսի վանուց արքեպիսկոպոսը, որի աթոռը՝ Ս. Էջմիածնի պատրիարքական աթոռից յետոյ, առաջինն է դասուած հայոց վիճակների մէջ և միշտ կոչուած է «մեծ արքեպիսկոպոսութիւն»: Այդպիսի պատիւը չառաք է եկած ոչ թէ թէմի ընդարձակութիւնից, այլ հետեւեալ սրբազան չիշատակութեանց պատճառաւ՝ 1.) այս տեղ նահատակուեցաւ և ամփոփուեցաւ մեր առաջին լուսաւորելի Ս. Թադէոս առաքեալը, 2.) այս տեղ է կատարուել Ս. Գրիգոր լուսաւորելի չղութիւնը և 3.) այս վիճակումն է Ս. Վարդանանց նահատակութեան Շաւարշական դաշառ:

Երկրորդ թէմը համարուել է Սաւմատի Ս. Բարդուղիմէոս առաքելոյ վանքը, որ գտնվում է Հին Հայոց Աղբալի գաւառում: Երբեմն սա մի ընդարձակ վիճակ էր ու ամբողջ Սաւմատի և Ուրմիան սորան էին պատկանում: Յետոյ Պարսկաստանի և Տաճկաստանի սահմանադրւումը մնալով՝ երկար ժամանակ Բաշկալէի անկախ գէրե-բէշերին էր պատկանում, իսկ երբ Օսման-իւլաան 1847 թուին նուաճեց այս կողմերի քղական ցեղերը և Պարսկաստաճկական սահմանը վերջնական որոշումն ստացաւ, Ս. Բարդուղիմէոսի վանքը կամ աթոռը անցաւ Տաճկաստանին, իսկ նորան պատկանեալ վիճակը մնաց Պարսից: Մեր ժամանակներում Կ. Պոլսոյ աղբալին վարչութիւնը երկար քանակցութիւն ունեցաւ այս մասին չիշեալ երկու մահմետական տէրութեանց հետ, մինչ ձեռք բերաւ առաջնորդութեան համար սորա նախկին իրաւունքներից մի քանիսը:

Երրորդ թէմը համարվում էր Իսպահանու արքեպիսկոպոսութիւնը, որ սկսուեցաւ Շահ Աբբասի օրով և անցեալ դարու սկզբում տարածեց իւր իրաւասութիւնը նաեւ Հնդկաստանի հայոց վերայ:

Վերջապէս, լրութեան համար, հաշուեց դուրս պիտի չիշենք և Շամբայ առաջնորդութիւնը (Ս. Ստեփաննոս վանքի արքեպիսկոպոսութիւնը), որի աթոռը թէ և անցաւ Ռուսաց սահմանը, բայց թէմի ընդարձակ մասը մնաց Պարսից ձեռքին:

Ներկայ դարու երեսնական թուականներին, երբ Պօլսոնիայի Հաստատուելուց յետոյ Ռուսիոյ սահմաններում մտցուցաւ թէմերի բաժանումը Համաձայն երկրի քաղաքական բաժանմանը, Յովհաննէս կաթողիկոսը, տեսնելով որ 1827 թուի պատերազմից յետոյ Խոյի, Սալմաստի և միւս գաւառներին Հայք մեծամասնութեամբ գաղթել են Սրաբա-տեան դաշտը և առաջուայ Հայաքնակ տեղերը ամայի են մնացել, ջանք արեւ Պարսկահայոց թէմերն էլ նոր բաժանման ենթարկել: Եւստով չը ընդունուեցաւ այդ կարգադրու-թիւնը: ԻսպաՀանու առաջնորդը, որ շահերի դռանը նոյն դերն էր խաղում, ինչ որ Տաճկաստանում Կ. Պօլսոյ պատ-րիարքը, մինչև այսօր էլ բացարձակ պաՀում է իւր տիտղոսը «Առաջնորդ Պարսկաստանի և Հնդկաստանի» (Տես «Արարատ» 1871 թ. № 7, և 1872 թ. № 3) Ներսէս կաթողի-կոսի օրով, երբ Ս. Բարդուղիմէոսի վանքը անցաւ Տաճկաց ձեռքը, իսկ Ս. Թադէոսի վանքը ժողովրդի գաղթելու պատճառաւ կորցրել էր իւր շուքը, Թաւրիզը փոքր առ փոքր գրաւում էր դէպի իրան երկրիս վաճառական և արհես-տագէտ Հայերին ու նոր կեդրոնատեղի էր դառնում: Օդուտ քաղեւով իրաց այդ գրութիւնից, Ներսէսը նշանակում է Թաւրիզ եպիսկոպոս, որ իսկապէս Պարսկաստանի (Իսպահանում) առաջնորդի փոխան օր էր Համարվում: Միմիայն չիտունական թուականներին վերջերում, Թաւրիզի յաջորդներին տրվում է արքեպիսկոպո-սութեան աստիճան: Վերջապէս Գէորգ կաթողիկոսը, Անդ-րէաս արքեպիսկոպոսին ուղարկելով Թաւրիզ, որոշեց Իսպա-Հանու և նորա իրաւասութեան սահմանները և Ասորպատա-կանը առանձին թէմ ճանաչեց, թէև Պարսկաստանի առաջնորդի տիտղոսը մնաց դարձեալ Իսպահանի թէմակա-լի ձեռքին:

Քանի որ այդ բաժանմունքները նոր են և յարմարա-ցրած երկրի լոկ քաղաքական դրութեանը, որ վաղը մի ու-րիշ փոփոխութեան կարող է ենթարկուել, քանի որ թէ Էջ-միածինը և թէ Պարսից տէրութիւնը մինչև այսօր էլ չեն դադարած «Պարսկաստանի» առաջնորդ կոչել միմիայն Իս-պահանի թէմակալին, որոյ կիսա-քաղաքական իրաւասու-թիւնը տարածվում էր բոլոր Պարսկահայոց վերայ, քանի որ, վերջապէս ամբողջ Պարսկահայոց թիւը 26 Հազարի Հազիւ է Հասնում—մենք առաջարկել էինք բոլոր Պարսկաստանը մի թէմ ճանաչել և այդ պատճառաւ էլ Պարսկաստանում մի առաջնորդ ենք Համարած:

Քանի Հիմայ միւս կէտին: Պարսկաստանում մինչև այ-սօր տէրութիւնը կանոնաւոր վիճակագիր չունէ: Հարկապա-Հանջութեան նպատակաւ շինած ցուցակները թէ ծածուկ են մնում և թէ ճիշդ չեն: Քրիստոնեայ կղերի կազմած մար-դահաշինները միմիայն իրանց ժողովուրդին են վերաբերում: Եւ այդպէս եւրոպական դեոպանատանց ձեռք բերած տեղե-կութիւնները այսօր միայնակ աղբիւրն են, որ, եթէ ճիշդ էլ չեն, գոնէ մօտաւորապէս մի գաղափար են տալիս երկրի բը-նական օրքանութեան մասին: ԵւստՀիւ այն գիտնական եւ-րոպացւոց, որոնք այցելում են Պարսկաստանը և ուսումնա-սիրում նորան, ժամանակ ժամանակ Հրատարակում են դես-պանատներից նոցա ձեռքով ստացած վիճակագրական տե-ղեկութիւնները: Այսպէս աՀա 1859 թուին Փարիզում Հրա-տարակուեցաւ *Trois ans en Asie* (de 1855 á 1858) par C-te A. de Gobineau, premier secrétaire d'ambassade, որի թուա-նշանները թէև այսօր Հինցած կարող են Համարուել, այ-նուամենայնիւ Հետաքրքիր են: Դա Հայոց թիւը Համարում

է 20—30 Հազար: ԱյնուՀետեւ Պարսից շահի բժիշկ Պօլսկը 1865 թուին Լայքցիլում տպագրեց իւր «Persien» աշխատու-թիւնը, ուր Հայոց թիւը աւելի պակաս է Համարում: Գրե-թէ նոյն կարծիքի է Փարիզում 1867 թուին Հրատարակած *Souvenirs d'un Voyage en Perse* գրքի Հեղինակը: Աւելի ար-ժանահատ աղբիւրներից է քաղած իւր տեղեկութիւնները դօքտոր Հէնչէն, որ երկար ժամանակ ապրեցաւ Պարսկաստա-նում: Նորա կազմած վիճակագրութիւնը տպուեցաւ 1869 թուին Բերլինի աշխարհագրական ընկերութեան ամսատետ-րում *Specialstatistik von Persien*, von D-r. S. C. Hânzebe in Dresden վերնագրով: Հէնչէն, Հայոց թիւը Համարում է 26 Հազար: Եւ մենք առել էինք այս թուանշանը:

Որպէս զի փոքր է շատէ ստուգենք այդ թուի ճշդու-թիւնը, մենք դիմում ենք այլ աղբիւրների: Հանգուցեալ Գէորգ Կաթողիկոսի Հրամանաւ թէ Յօրեանց Գրիգոր արքե-պիսկոպոսը և թէ Անդրէաս առաջնորդը կազմել էին Ասոր-պատականի նոր թէմի Հայոց վիճակագրութիւնը: Անդրէաս արքեպիսկոպոսի Հաշիւով 1875 թուին Հայոց թիւն էր՝

Թաւրիզ քաղաքում	2,397	Հոգի
շրջակայ 4 գիւղերում	1,309	»
Արտազու գաւառի 3 գիւղերում	778	»
Խոյ քաղաքում	472	»
շրջակայ 5 գիւղերում	833	»
Սալմաստի 26 գիւղերում	6,102	»
Որմի քաղաքում	151	»
շրջակայ 24 գիւղերում	2,797	»
Սօմայու գաւառի 5 գիւղերում	186	»
Բարանդուզայ գաւ. 12 գիւղերում	1,003	»
Ղարաբաղի Քէյվան գաւ. 9 գիւղ.	1,284	»
» Մէշափարայ 6 գիւղերում	428	»
» Միջուան 5 գիւղերում	275	»
» Դիղմար 9 գիւղերում	1,669	»
Սուլդուղու գաւառի 8 գիւղերում	451	»
Սովուղբուլաղ քաղաքում	5	»
շրջակայ 2 գիւղում	107	»
Մարաղոյ քաղաքում	309	»
շրջակայ 7 գիւղերում	574	»

21,130 Հոգի: *)

Կը մնայ Իսպահանու թէմը: Նոր Զուղայեցւոց թիւը թէ Բէրժէն, թէ Զիրիկովը, թէ Տօմսոնը և թէ Բլարամբէրդը Հաշուում են 200—300 տուն ու մի այդքան էլ շրջակայ գիւ-ղօրէնց Հայոց թիւը: ԹէՀրանի և այլ և այլ տեղ ցրուած Հայոց թիւը նմանապէս Հազիւ կարող է Հասնել 150 տուն: Ընդամենը ուրեմն 600—700 տուն կամ մօտ 4—5 Հազար Հոգի: Ասել է թէ Հայ Հոգեւորականութեան թուահամարն էլ 26 Հազար Հոգուց չէ անցնում:

Կարծում ենք այսքանը բաւական լինի:

(Տես Արարատ 1876 թ. № 3)

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐԵՐ

Արաբ Կար: Յայտնի է, որ Սիբիւրիայի լայնածաւալ նա-Հանգներում Ռուսիոյ դատաստանական Կոր օրէնսդրութիւնը դեռ չէ գործ գրուած և դատաստանը կատարվում է այնտեղ Հին ձեռով, որ այնքան շատ ժամանակ ու անվերջ գրագրու-

Թիւն է պահանջում: Ահա այդ հին ձեռք քանի մի տարի առաջ դատի էր ենթարկուած Կանի դատաւարատ (Կնիսէյի նահանգում) Վասիլէվը, որ մեղադրուած է կաշառակերութեան և այլ մի քանի յանցանոց մէջ: Այժմ դործի սկզբնական քննութիւնը վերջացած լինելով, հարկ եղաւ դործը տեղափոխել նահանգական վարչութիւնը, ուր պիտի քննուի: Այդ քննութեան գործը մօտ 60 հազար թերթ գրագրութիւն է: Գորա տեղափոխելու համար կառքի մէջ վից ձի էր լծած: Կէսօրուայ մէջ վից հոգի հաղիւ տեղափոխեցին այդ գրագրութիւնը կառքից՝ սենեակը:

Բանիբուն անձինք առում են, որ այս գործի քննութիւնը նահանգական վարչութեան մէջ կը վերջանայ 1885 թուի վերջերին և ապա կերթայ քննուելու նահանգական խորհրդարանը, ուր կը վերջանայ հազիւ թէ 1888 թուի սկզբներին. այնուհետեւ կանցնի Արեւելեան Սիբիրիայի գլխաւոր վարչութեան գլխաւորատունը, ուր կը քննուի մինչև 1893 թիւը և, վերջապէս, եթէ հարկ չի լինիլ Սենատ ուղարկելու, գուցէ վերջնական վճիռ ստանայ եկող XX դարու սկզբին:

Խմբագիր-հրատարակիչ ԱՅԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պ. Ա. ՄԵԼԻԳ-ԲԵԳԼԻԱՐԵԱՆՅԻ

Մասնաւոր Բէաւական Պրօգրամնադիայում

(Թիֆլիս, Բարօնօվսկի փողոց, տուն № 10.)

Վերաքննութիւնները և նոր աշակերտներ ընդունելութիւնները կ'սկսուին օգոստոսի 23-ից, իսկ ուսումը—սեպտեմբերի մէկից: Ուսումնարանը բաղկացած է չորս հիմնական դասարաններից, նախակրթարանից, կլասիքական բաժանմունքից: Ընդունվում են՝ գիշերօթիկ, կիսակիշերօթիկ և երթևեկ աշակերտներ:

(2—3)

Սեպտեմբերի 1-ից երևանում բացուելու է

ԼԵՒՈՆ ԹԻԻՍԻԿԵԱՆԻ ՊՐՕԳՐԱՄՆԱԶԵԱՆ

Ընդունելութիւնը սկսվում է Օգոստոսի 15-ից. երեխայք ընդունվում են գիշերօթիկ և երթևեկ: Մանրամասն պայմանագիրը կարելի է իմանալ իւրաքանչիւր օր Պրօգրամնադիայում. Թարխանովսկի փողոցի վերայ Նահապետ Մեկքովի տանը:

(1—5)

ԹՈՒԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՍԻՍՏԵՄԱՏԻՔԱԿԱՆ ԸՆԹԱՑՔ

Կազմեցին՝ Յ. Գ. Բ. և Մ. Պ.

Գինն է 35 կ. գումարով գնողներին 20% զեջումն:

Վաճառվում է բացառապէս Կենտրոնական գրադաճառանոցում:

Թիֆլիսի ՀԱՅՏԵՐԵՆ ԳՐԳԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ

Հրատարակութեամբ լոյս տեսաւ և վաճառվում է Թիֆլիզի հայ-գրավաճառների մօտ ընտիր մատենագիրք՝

ԱԳԱԹԱՆԻԿԵՂՈՍԻ

ՊԵՏՄՈՒԹԻՒՆ

524 երեսից բաղկացած: Գինն է 1 ռուբլի: Օտարաքաղաքացիք կարող են դիմել նաև Վարչութեան գրասենեակը այս հասցեով՝ Вѣ Правленіе Тифлискаго Общества Изданія Армянскихъ книгъ. Фрейлинская улица, домъ С. Корганова, № 4:

Ներսիսեան Հայոց Ազգային Հոգեւոր Դպրանոցում աշակերտների վերաքննութիւնը և նորեկների ընդունելութիւնը և քննութիւնը սկսվելու է օգոստոսի ամսույս 22-ից և տևելու է ց1-ն սեպտեմբերի իսկ սեպտեմբերի մէկին կը սկսուի դասատուութիւնը:

Հոգաբարձու՝ ԱՅԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Ներսիսեան Հայոց Ազգային-Հոգեւոր Դպրանոցի Հոգաբարձութիւնը հրաւիրում է ցանկացողներին յանձն առնուլ Դպրանոցի որդեգրաց սնունդը: Այս մասին նըշանակած է աճուրդ (առանց կրկնաճրդի) հոգաբարձական խորհրդարանում օգոստոսի ամսույս 24-ին, երեկոյեան 8 ժամին: Մանրամասն պայմանների մասին կարելի է տեղեկանալ Դպրանոցի գլխաւորատան մէջ ամէն օր բացի կիւրակէից և տօներից, ցերեկուայ 10-12 ժամն:

Գործադիր Բ. Հ. ԶԱԼԱԼԵԱՆՅ

ՅԱՌԱՋԻԿԱՅ ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐՈՒՄՅ ՀԱՄԱՐ

ԿԵՆԴՐՈՆԱԿԱՆ ԳՐԱՎԱՃԱՌԱՆՈՅՈՒՄ

Գտնվում է ի միջի այլոց Հետևեալ դասագրքերի պահեստը
(բացառապէս)

Հ ա յ ո ջ լ ե զ ու ի ջ՝

1. Տէր-Ղևոնդեանց՝ Մայրենի լեզու, ա. տ 9. տիպ. 35 կ.
2. » Մայրենի լեզու, բ. տ, 7-դ տիպ. փոփոխած և զանազան արձակ ու չափաբերական զրուածներով լրացրած: 40 կ.
3. » Մայրենի լեզու, գ. և դ. տարի, 4-դ տիպ. արմատականապէս փոփոխած և կազմած ազգային ներքին կեանքից և պատմական անցքերից առնուած յօդուածներով, որոնք քաղուած են Հայ Հեղինակների երկասիրութիւններից: 70 կ.
4. » Մայրենի լեզուի քերականութեան տարերքը, երկրորդ և մասամբ երրորդ տարուայ ուսուցման նիւթը 30 կ.
5. Աղայեանց՝ Ուսումն մայրենի լեզուի, ա. տ. 5-դ. տիպ. փոփոխած և զանազան ընտիր յօդուածներով լրացրած 25 կ.
6. » Ուսումն մայրենի լեզուի, բ. և գ. տարի, նոր Հրատարակութիւն. դասագիրք ընթերցանութեան ազգային ուսումնարանների համար 45 կ.
7. Մանգինեանց՝ Ընտանեկան աշխարհ, ժողովրդական բանաստեղծութեան հատուածներով և այբբենարան առաջին տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք 25 կ.
8. » Ազգային դիւցազնական աշխարհ.-Սասունցի Դաւիթ վամ Մհերի դուռը. երկրորդ տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք, երկրորդ տարուայ 30 կ.
9. » Նահապետական և Հայրենի աշխարհ. գ. տարուայ ուսմունք և ընթերցմունք. գ. տիպ. 65 կ.
10. Կոստանեանց՝ Գրաբարի Հոլովումը. 15 կ.
11. » Գրաբարի խոնարհումը. 25 կ.
12. » Ծաղկաքաղ - ընթերցարան գրաբար լեզուի, մ. ա. 25 կ.
13. » Նոյն մասն երկրորդ 60 կ.
14. » Նոյն մասն երրորդ 40 կ.
15. Այվազեան՝ Նախակրթանք գրաբար լեզուի . 35 կ.
16. Եղիշէ՝ Պատմութիւն Վարդանանց 80 կ.
17. Նազարեանց՝ Հայոց լեզուի ուսուցիչ. երրորդ տարի 40 կ.

Ռ ու ս ա յ լ ե զ ու ի ջ՝

18. Ռուսերէն ամենատեսակ դասագրքեր:
19. Տէր-Դաւթեան՝ «Русское Слово» վեցերորդ տիպ. փոփոխած, նորանոր վարժութիւններով դիւրացրած լեզուի ուսումը և գեղագրութեան օրինակներով լրացրած 50 կ.

Թ ու ա բ ա ն ու թ ի լ ն ի ջ՝

20. Հէնչէլի՝ Բանաւոր և զրաւոր Հաշուելու խնդիրներ, ա. և բ. տարի 40 կ.
21. Գ. Բ. և Պ.՝ Թուաբանական խնդիրների ժողովածու սխտէմատիքական դասընթացք — ամբողջ թուեր (նոր տպագրութիւն) » »
22. Մանգինեանց՝ Կեանքի Հանգամանքների համեմատ թուաբանութիւն 70 կ.
23. Վարձեւեան՝ Դասագիրք թուաբանութեան . 75 կ.

Կ ռ ո ն ա գ ի տ ու թ ի լ ն

24. Տէր-Ստեփանեանց՝ Սկզբունք քրիստոնէական Հաւատոյ՝ գ. տիպ. պատկերազարդ . . . 50 կ.
25. Հայրդի՝ Սրբազան պատմութիւն Հին-կտակարանի, պատկերազարդ տպագրութիւն՝ Ծայրագոյն Հոգևոր իշխանութեան հրամանով տպագրուած 50 կ.
26. » Սրբազան պատմութիւն նոր կտակարանի՝ պատկերազարդ տպագրութիւն . 50 կ.

ԴՌԻՐՍ ԵԿԱԻ ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԱԿԵՅ

ԴՐ. ԱԻ. ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅԻ

ՔԱՂԱՔԱ. — ՏԵՏԵՍԱԿԱՆ ԴԱՍԱԽՈՍՈՒԹԻՆՆԵՐԻ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՏՐԸ

ԱԶԳԱԲՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԵՐ

ԱԶԳԱԲՆԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԸ

Գինն է 40 կոպէկ:

Յանկացողները ստանալ բոլոր եօթը դասախօսութիւնները թող բարեհաճին ստորագրուել Վճարելով ընդամենը 1 ռուբլի 50 կոպէկ:

Գինէլ՝ Կենտրոնական գրադ., Կովկասեան գրադ. և Մշակ լրագրի խմբագրութիւնը:

Дозв. Ценз. Тифлисъ, 20 Августа 1883 г.
Типография И. Мартиросянца.